

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
<i>De Kaiser-these</i>	5
<i>Problemen</i>	6
<i>Europa als 'derde macht'</i>	7
<i>Focus van deze bijdrage</i>	8
Hoofdstuk 1: Achtergronden bij Kaiser	11
<i>De oorsprong: Europese christendemocraten in het Interbellum</i>	11
<i>Na 1945</i>	13
<i>Structuur van de Europese instituties</i>	17
<i>Motivaties</i>	18
<i>Doelen</i>	19
Hoofdstuk 2: Adenauers Europese geloofsbrieven	21
<i>Globaal overzicht: van Interbellum tot Koude Oorlog</i>	21
<i>Wat is Europa?</i>	23
<i>Neerwaartse spiraal</i>	26
<i>Antiek en christelijk</i>	29
<i>Politieke functie van het christendom</i>	31
<i>Europa en democratie</i>	33
<i>Frans-Duitse as</i>	35
<i>Dritte Macht</i>	37
Hoofdstuk 3: De weg naar Rome	38
<i>Westbindung of hereniging</i>	38
<i>Schumanplan en EGKS</i>	39
<i>Gelijkberechtiging</i>	41

<i>De onderhandelingen</i>	42
<i>Belangrijke Franse stappen</i>	43
<i>Junktim</i>	44
<i>6 november 1956</i>	45
<i>Overzeese gebieden</i>	47
<i>Dritte Macht</i>	51
Conclusie	53
Bibliografie	58

Voorwoord

Het masterprogramma 'Internationale Betrekkingen in historisch perspectief' is uiteindelijk een project geworden van tweeënhalf jaar. Door een extra master – Christian Studies – aan de faculteit Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit en een twee jaar durend landelijk bestuurslidmaatschap van het CDJA, heeft de afronding van deze master lang op zich laten wachten. Met de scriptie 'Wegen naar Rome' komt er een einde aan een studententijd van bijna zeven-en-een-half jaar: Hora est.

In eerste instantie lag het in de lijn der verwachting dat ik een scriptie zou schrijven over het Arabisch-Israëliëse conflict. Ik had immers niet voor niets bij mevrouw dr. A.H.M. van Ginneken het onderzoeksseminar 'Van Volkenbond tot VN' gevolgd. In het voorjaar van 2007 stal 'Europa' echter mijn hart tijdens het schrijven van een essay over de Turkse toetreding bij dr. David Onnekink. Sindsdien ben ik verkocht.

Mijn scriptie voor Christian Studies was voor een belangrijk deel een filosofische bespiegeling van 'de Europese identiteit'. Ik ben echter blij dat ik mij ter afsluiting van mijn studententijd nog eenmaal mocht storten op de mooiste studie die er bestaat: Geschiedenis.

Bij het schrijven van deze scriptie hebben enkele personen mij geholpen. Allereerst mijn begeleider dr. Mathieu Segers. Ik ben hem zeer erkentelijk voor zijn heldere adviezen en het aanhouden van een strakke planning. Uiteraard ben ik blij dat dr. mr. F.W. Lantink heeft willen optreden als tweede lezer. Voorts ben ik dank verschuldigd aan mijn studiegenoot, huisgenoot en goede vriend Jozef Waanders voor het bekritisieren van de conceptversie van deze scriptie.

Ten slotte gaat mijn dank uit naar mijn ouders. Zij hebben lang op mijn afstuderen moeten wachten, maar hebben dat zonder klagen gedaan. Zonder hun morele en financiële ondersteuning was het allemaal veel lastiger geweest.

Kampen, 6 december 2009.

Inleiding

Adenauer wordt door velen gezien als een van de grondleggers van het huidige verenigd Europa. Vaak wordt hij in een adem genoemd met mannen als Jean Monnet en Robert Schuman. Toen hij in 1949 echter de politieke leider van de Bondsrepubliek Duitsland werd, was hij een relatieve nieuwkomer. Hoewel hij gedurende de Weimarrepubliek diverse malen op nationaal niveau opereerde, was hij toch vooral een lokaal politicus die de belangen van de stad Keulen en het Rijnland verdedigde. Tijdens zijn eerste regeringsverklaring op 20 september van dat jaar gaf hij echter blijk van een behoorlijk uitgewerkte visie op Europa:

Er besteht für uns kein Zweifel, daß wir nach unserer Herkunft und nach unserer Gesinnung zur westeuropäischen Welt gehören. Wir wollen zu allen Ländern gute Beziehungen, auch solche persönlicher Art, unterhalten, insbesondere aber zu unsern Nachbarländern, den Benelux-Staaten, Frankreich, Italien, England und den nordische Staaten. Der deutsch-französische Gegensatz, der Hunderte von Jahren die europäische Politik beherrscht und zu so manchen Kriegen, zu Zerstörungen und Blutvergiessen Anlass gegeben hat, muss endgültig aus der Welt geschaffen werden...Alle diese Interessen sollen in eine Ordnung und Übereinstimmung gebracht werden, die sich im Rahmen der Europäischen Union, deren Mitglied wir möglichst bald zu werden wünschen, finden lassen wird.¹

Met name in Duitsland is in de afgelopen decennia een grote hoeveelheid literatuur over Adenauer verschenen. Een groot deel daarvan heeft bijgedragen aan de mythevorming die er rondom zijn persoon is ontstaan: Adenauer die als burgemeester van Keulen in conflict kwam met de Nazi's, op miraculeuze wijze aan de dood ontsnapte en na de oorlog de eerste 'Bundeskanzler' werd. Bovendien, zo zegt men, had Adenauer reeds in de jaren twintig uitgewerkte ideeën over een verenigd Europa, die hij dertig jaar later uiteindelijk kon verwezenlijken.

Naast de hagiografieën die de Duitse 'Adenauerindustrie' heeft gepubliceerd zijn er uiteraard ook diverse auteurs die hier hun vraagtekens bij plaatsen. Zij menen dat Adenauer gewoon een pure machts politicus was die op een hele slimme manier zijn retorische gaven inzette om zijn politieke doelen te realiseren. Een voorbeeld hiervan is de Duitse historicus Köhler: 'Er [Adenauer] war ein großer Europäer (...) aber es gab in seiner Haltung zu Europa charakteristische Schwankungen.'² Anderen nemen een middenpositie in: Zo meent Ruud van Dijk dat we in Europa 'nog altijd in zijn schaduw' leven, maar tegelijkertijd stelt hij dat Adenauer in eerste instantie vooral de West-Duitse

---

¹ Geciteerd in W. Weidenfeld, *Konrad Adenauer und Europa – Die geistigen Grundlagen der Westeuropäischen Integrationspolitik des ersten bonner Bundeskanzlers* (Bonn 1976) 29.

² H. Köhler, *Adenauer – Eine politische Biografie*, (Frankfurt am Main, 1994) 19.

integratie en pas later het Europese ideaal diende.³ Sebastian Haffner schrijft dat de buitenlandse politiek van Adenauer ‘zowel hartstochtelijke tegenstanders als enthousiaste bewonderaars gehad’⁴.

De Kaiser-these

In 2007 publiceerde de Duitse historicus Wolfram Kaiser een boeiende studie⁵ waarin hij stelde dat er in de historiografie van het Europese integratieproces te weinig aandacht is besteed aan de rol van transnationale politieke netwerken. De belangrijkste van deze netwerken in de eerste twintig jaar na 1945 was dat van de christendemocraten. Meerdere malen per jaar ontmoetten zij elkaar in zowel formele als informele setting. Tijdens onderhandelingsrondes of initiatieven tot samenwerking hielden zij altijd zowel het nationale als partijpolitieke belang in de gaten. ‘Transnational Christian democracy was thus’, stelt Kaiser, ‘an only partly formalised and institutionalised web of multilateral and bilateral contacts of communication. This network fulfilled multiple functions, not least creating political trust, deliberating policy, especially on European integration, marginalising internal dissent within the national parties, socialising new members into an existing policy consensus, coordinating governmental policy-making and facilitating parliamentary ratification of integration treaties.’⁶ Ondanks dat de diverse leden van de Europese christendemocratische familie behoorlijk van elkaar konden verschillen blijkt – aldus Kaiser – dat er duidelijke overeenkomsten tussen hen zijn. Hoewel degenen die in dit transnationale netwerk participeerden regelmatig een minderheid vormden in hun nationale partijen, wisten zij door effectieve internationale samenwerking een belangrijk deel van hun Europese idealen te verwezenlijken. Met zijn boek probeert Kaiser te laten zien dat de transnationale netwerken van grote invloed zijn geweest op de totstandkoming en ontwikkeling van ‘het project Europa’. In het verleden is er diverse malen aandacht besteed aan de invloed van de christendemocratie op het Europese integratieproces. Vaak waren deze studies echter vooral nationaal georiënteerd⁷ of hadden zij een overwegend filosofisch karakter⁸. Bekend is uiteraard het

---

³ R. van Dijk, ‘Adenauer en Europa: heroriëntatie, verzoening, en containment’, *Krachtproef Europa - Christen Democratische Verkenningen*, (Den Haag 2009), 132-136.

⁴ S. Haffner, ‘Konrad Adenauer – De juiste man op het juiste moment’, in: S. Haffner, *Het Duitse onvermogen – opstellen over geschiedenis (Inleiding en samenstelling Hubert Smeets)*, (Amsterdam 1988) 158-168, aldaar 162.

⁵ W. Kaiser, *Christian democracy and the origins of the European Union*, (Cambridge 2007).

⁶ Kaiser, *Christian democracy*, 9.

⁷ Zie bijvoorbeeld H.-M. ten Napel, ‘Christen-democratie en Europese integratie’, in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, (Amsterdam 1993) 225-242; R. Irving, *Christian Democracy in France*, (Londen 1973); E. Lamberst (red.), *Christian Democracy in the European Union (1945-1995)*; Th. Kselman & J.A. Buttigieg (red.), *European Christian Democracy*, (Notre Dame 2003) Hierin heeft Kaiser een bijdrage geleverd aan een beschrijving van het christendemocratische transnationale netwerk.

⁸ H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, (Budel 2003). Hierin is een apart hoofdstuk gewijd aan de verschillende leden van de huidige EVP-familie.

werk van Fogarty, dat een periode van 130 jaar geschiedenis van de christendemocratie beschrijft.⁹ Daarnaast zijn er studies bekend met betrekking tot de invloed religie op politieke besluitvorming.¹⁰ Kaiser is de eerste die de hele Europese christendemocratische familie in kaart tracht te brengen en tegelijkertijd onderzoekt hoe deze van invloed is geweest op het Europese integratieproces.

Problemen

Een probleem waar Kaiser mee kampt is dat de invloed van de transnationale politieke netwerken op het Europese besluitvormingsproces heel lastig vast te stellen is. Beleidsbeïnvloeding geschiedde namelijk veelal zonder dat dit gedocumenteerd werd. Bovendien kan men zich afvragen of de idealen van de leden van het christendemocratische transnationale netwerk exclusief voor christendemocraten golden. Heel concreet komt dit naar voren in Kaiser's analyse van de totstandkoming van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS).

Hij stelt dat de christendemocraten zich eind jaren veertig in Europees verband heel concreet richtten op de kolen- en staalsector. Kaiser meent dat het Schumanplan voor de totstandkoming van de EGKS 'might have ended up in a binder without the bold decision by Schuman to assume the political responsibility for proposing it to Adenauer and the French government. Yet, he could only take this step with a reasonable chance of success in May 1950 because transnational Christian democracy had discussed this option for a long time and was immediately able to garner strong political support and to construct domestic and transnational alliances with other parties and social groups to make the Schuman Plan a success.'¹¹ Deze analyse kan echter bekritiseerd worden, aangezien de tweede zin ervan niet ondersteund wordt met enig bronnenmateriaal. Op basis van het gegeven dat Schuman de politieke verantwoordelijkheid nam om zijn plan aan de Franse en Duitse regering voor te stellen doet Kaiser de aanname dat hij dit alleen kon doen omdat christendemocraten hier in transnationaal verband al regelmatig over gesproken hadden. Het is uiteraard heel goed mogelijk dat zij regelmatig met elkaar van gedachten hadden gewisseld over het begin van Europese sectorintegratie. Wat dat betreft bestond de mogelijkheid dat een dergelijk voorstel in die richting in goede aarde zou vallen. Dat is echter wat anders dan wetenschappelijk aantonen dat een netwerk daadwerkelijk van doorslaggevend belang is geweest op de totstandkoming van een politiek besluit.

---

⁹ M. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe 1820-1953*, (Londen 1957).

¹⁰ D. Johnston & C. Sampson (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*, (Oxford/New York 1994). In deze bundel behandelt Edward Luttwak de Frans-Duitse verzoening.

¹¹ Citaat op p. 224.

Europa als 'derde macht'

Ook op een ander vlak kan Kaiser bekritiseerd worden en wel op het concept van Europa als derde macht. Volgens dit principe zou Europa een eigen – relatief onafhankelijke – positie moeten verwerven ten opzichte van de twee supermachten Amerika en de Sovjet-Unie. Volgens Kaiser lieten de christendemocraten dit ideaal in 1949 varen vanwege het binnenlandse politieke klimaat: de christendemocraten zetten de ideologische verschillen tussen de christelijke traditie en het communisme zo duidelijk neer dat het kiezen van een middenpositie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie ongeloofwaardig zou zijn. Daarom werd gekozen voor nauwe samenwerking met de VS als de enige geloofwaardige buitenlandse politiek. Dit kwam hen electoraal gezien heel goed uit. Kaiser zegt hierover:

Without Stalin's assistance, it would have been much more difficult for the Christian democrats to establish political hegemony over the extended continental western core Europe after World War II.¹²

Overigens impliceert dit volgens Kaiser niet dat een verenigd Europa alleen tot stand kon komen vanwege de communistische dreiging. De angst voor 'Moskou' die onder de bevolking van West-Europa leefde maakte het echter wel mogelijk voor christendemocratische politici om een verenigd Europa goed aan de man te brengen. Door dit te presenteren als de enige kans om het christelijke Avondland te redden uit de communistische klauwen, zouden de inwoners van West-Europa meer genegen zijn steun te verlenen aan hun leiders.

Toch lijkt Kaisers analyse problematisch, aangeziendeze gebaseerd is op twee aannames en wederom niet op bronnenmateriaal. Kaiser ondersteunt zijn verklaring voor het succes van de Europese christendemocraten – namelijk dat zij het politieke debat polariseerden – niet met enig bewijs. Op de pagina¹³ waar hij deze bewering doet ontbreekt iedere voetnoot. Bovendien laat hij op deze aanname nog een aanname volgen, namelijk dat de Europese kiezers nauwe samenwerking met de Verenigde Staten geloofwaardiger zouden vinden dan het opbouwen van een onafhankelijk Europa. Op die aanname laat Kaiser dan het citaat volgen dat het succes van de christendemocraten voor een belangrijk deel te verklaren is door 'Stalin's assistance'. Kortom, Kaiser neemt aan dat het electorale succes van de christendemocraten na 1945 (A) verklaard kan worden vanuit hun extreme polarisatie van het politieke debat (B). Daaruit trekt Kaiser vervolgens de conclusie dat de christendemocraten om hun geloofwaardigheid te behouden (C) vanaf 1949 niet meer opteerden voor Europa als derde macht (D). In deze analyse is (A) een juiste constatering, (B) en (C) aannames die niet ondersteund worden door bronnenmateriaal. In deze bijdrage zal bovendien blijken dat de

---

¹² Citaat op p. 167.

¹³ P. 167.

vaststelling dat de christendemocraten in 1949 niet meer opteeden voor Europa als derde macht (D) niet overeenkomt met het politieke denken en handelen van een van de belangrijkste christendemocraten uit die tijd: Konrad Adenauer.

Focus van deze bijdrage

Deze twee punten van kritiek leiden tot de vraag of de invloed van de transnationale christendemocratische netwerken werkelijk zo groot is geweest als Kaiser suggereert. Om deze vraag te beantwoorden is er in deze bijdrage voor gekozen om de persoon van Konrad Adenauer onder de loep te nemen. Hij was immers een van de meest prominente christendemocraten in de geschiedenis van de Europese integratie. Onderzocht zal worden in hoeverre de Europese politiek van Adenauer in lijn was met die van het transnationale christendemocratische netwerk, zoals beschreven door Kaiser. Het tweede hoofdstuk bevat daarom een uitgebreide verkenning van de Europese geloofsbrieven van Adenauer. Daarbij zullen in het kader van de Kaiserthese drie deelgebieden met name aan de orde komen. Ten eerste gaat het dan om de vraag hoe de christendemocratische transnationale motivaties voor en doelen van Europese integratie zich verhielden tot die van Konrad Adenauer. Voorts zal beschreven worden in hoeverre het supranationale, federalistische ideaal van de partijen die aangesloten waren bij het transnationale christendemocratische netwerk overeen kwam met zijn Europese politieke filosofie. Ten derde zal het concept van Europa als 'derde macht' behandeld worden. Kaisers stelling dat de Europese christendemocraten dit 'ideaal' in 1949 lieten varen berust dus op een bijzonder wankel basis. In deze bijdrage zal bovendien blijken dat er een duidelijke discrepantie te ontwaren is tussen Kaisers analyse en recente publicaties over het optreden van Adenauer gedurende de onderhandelingen voor de Verdragen van Rome. Het gaat dan met name om de associatie van de (Franse) overzeese gebieden bij de Europese Gemeenschappelijke Markt. Het lijkt erop dat Adenauer wel degelijk een voorstander was voor een aparte rol voor Europa in de wereld ten opzichte van de twee supermachten. Een interessante vraag hierbij is wat voor motivatie de Bondskanselier daarvoor had.

Tenslotte zal de Kaiserthese ook op metaniveau besproken worden. Aan de hand van de Amerikaanse politicoloog Craig Parsons zal Kaisers visie op de politieke besluitvorming in Europa geanalyseerd worden. Hoe vindt politieke besluitvorming op internationaal niveau plaats? Structuralisten zoals de Amerikaanse politicoloog Andrew Moravcsik stellen dat de Europese landen na de Tweede Wereldoorlog in hoge mate onderling afhankelijk waren geworden. Om aan de nieuwe 'eisen des tijds' te voldoen riepen zij sterke, supranationale instellingen in het leven. Zij gaven een deel van hun soevereiniteit op omdat dit in ieders nationaal

belang was.¹⁴ Anderen leggen meer de nadruk meer op het ‘spillover’-effect van de supranationale instituties: na de realisatie van de EGKS ging men kijken op welke andere terreinen er op supranationaal niveau samengewerkt kon worden. Op die manier ontstond er een zogenaamde ‘padafhankelijke’ ontwikkeling. Vanuit dit perspectief was het dan ook volstrekt logisch dat politici na de totstandkoming van de EGKS op dezelfde voet verder gingen met de EEG en EURATOM. Craig Parsons bekritiseert beide perspectieven omdat zij de invloed van de persoonlijke ideeën van sterke Europese politici op beslissende momenten achterwege laten. Parsons gebruikt Frankrijk als casus om zijn opvatting te ondersteunen. Zo stelt hij dat er in het Franse politieke landschap drie opvattingen heersten over de te voeren ‘Europese strategie’ om Duitsland zwak te houden en Frankrijk weer sterk te laten worden. Allereerst onderscheidt hij de zogenaamde traditionalisten die vooral een reaalpolitieke houding hadden. Zij zagen niets in de oprichting van supranationale organen en wilden Frankrijk als onafhankelijke natiestaat verdedigen langs traditionele politieke lijnen. Bilaterale akkoorden dienden de Europese machtsbalans in het voordeel van Frankrijk doen uitslaan. Ten tweede beschrijft Parsons de groep die een zogenaamde confederale strategie voorstond. Frankrijk moest inderdaad een onafhankelijke natiestaat blijven, maar kon niet anders dan nauw samenwerken met gelijkgestemde Europese staten. Onder Frans-Britse leiding zou Europa kunnen uitgroeien tot een derde macht. Brede, intergouvernementele instituties zouden daarbij kunnen helpen. De laatste groep bestond uit functionalisten die een zogenaamde ‘gemeenschapsstrategie’ voorstonden en een belangrijke rol zagen weggelegd voor supranationale instituties. Alleen op die manier kon Europa een welvarende en vreedzame toekomst tegemoet zien. Parsons stelt dat deze drie verschillende scholen onafhankelijk waren van politieke partijen en los stonden van politiek ‘links’ of ‘rechts’. In iedere partij – behalve onder Gaullisten en communisten – bevonden zich aanhangers van alle drie scholen. Zijn stelling is dat sterke leiders op basis van hun ideeën in staat waren om de Europese discussies naar hun hand te zetten. Soms deden zij dit op basis van hun autoriteit, soms omdat zij andere politieke dossiers afhankelijk maakten van de uitkomst van de discussie.¹⁵ Mede met behulp van het werk van Parsons zal geanalyseerd worden of Kaisers

---

¹⁴ A. Moravcsik, *The choice for Europe – Social purpose & state power from Messina to Maastricht* (Londen 1998, 2003).

¹⁵ C. Parsons, ‘Showing ideas as causes: the origins of the European Union’, *International Organization*, Vol. 56 No. 1 (Winter 2002) 47-84.

onderzoeksmethode om transnationale netwerken – zoals het christendemocratische – te bestuderen wel de juiste is.

Uiteindelijk zullen de antwoorden op deze vragen leiden tot een antwoord op de fundamentele vraag of de invloed van het christendemocratische transnationale netwerk werkelijk zo groot was als Kaiser suggereert. Om alle vragen goed te kunnen beantwoorden is het echter noodzakelijk om te beginnen met een korte beschrijving van de historische achtergronden van het christendemocratisch transnationaal netwerk.

Hoofdstuk 1: Achtergronden bij Kaiser¹⁶

De oorsprong: Europese christendemocraten in het Interbellum

De wortels voor een transnationaal Europees politiek netwerk lagen na het einde van de Eerste Wereldoorlog – wellicht verrassend – bij de Italiaanse PPI (de Italiaanse katholieke volkspartij). Italië had – zoals Kaiser het noemt – een ambivalente identiteit overgehouden aan de oorlog. Hoewel het in het goede bondgenootschap eindigde, zat het land mentaal en economisch aan de grond. Italië was afhankelijk van de financiële steun van de geallieerden en had bovendien niet de territoriale winsten geboekt die het in 1914-15 voorgehouden had gekregen door de Britten en Fransen. In 1919 zagen zij het Verdrag van Versailles als een onredelijke straf voor Duitsland en als een belemmering voor de wederopbouw van heel Europa. Diverse partijprominenten van de PPI – waaronder toekomstig partijleider en premier Alcide de Gasperi – meenden dat vrede in Europa afhing van een democratisch en stabiel Duitsland. Bovendien hadden veel PPI-leiders sympathie voor de Duitse katholieke sociale beweging en dan vooral voor haar vakbonden. Daarom begon de PPI contacten aan te knopen met de Duitse Centruumpartij die erg bewonderd werd vanwege haar formele onafhankelijkheid van de clerus. Aan het begin van de jaren twintig groeide bij veel ‘Popolari’ de behoefte aan een soort Internationale van Europese (katholieke) volkspartijen. Zij wilden de toenmalige tijdgeest van nationalisme en machtspolitiek doorbreken en tegelijkertijd een tegenwicht bieden aan het socialistische ideaal van de klassenstrijd en het liberale kosmopolitisme. Veel volkspartijen werden aangeschreven om een eerste stap richting het verwezenlijken van dit ideaal te zetten. Dit stuitte echter op veel weerstand bij het Vaticaan dat zichzelf zag als de ‘katholieke internationale’ bij uitstek. Het oprichten van een politiek verband zou alleen maar tot verwarring leiden. Uiteindelijk strandde dit initiatief ook omdat de Fransen en Belgen weigerden deel te nemen aan een organisatie waarin ook de Duitse Centruumpartij was afgevaardigd.

Nadat in 1925 het Verdrag van Locarno gesloten was ontstond er weer nieuwe hoop. De Franse PDP speelde daarin een belangrijke rol. Deze partij stond een volledige acceptatie van Duitsland voor, maar wilde niet tornen aan bestaande verdragen, dus ook niet aan ‘Versailles’. De PDP maakte zich echter zorgen over de toegenomen isolatie van Frankrijk in de internationale politiek en het gegeven dat Franse katholieke politici geen toegang hadden tot internationale netwerken. In 1925 kwamen prominente PDP’ers in contact met de Italiaanse priester Luigi Sturzo, een belangrijk lid van de PPI.¹⁷ Vervolgens entameerden zij een bijeenkomst in december van dat jaar in Parijs waar vertegenwoordigers van de Belgische ACW, de Duitse Centruumpartij, Oostenrijkse en

---

¹⁶ Dit hoofdstuk is – tenzij anders aangegeven – gebaseerd op Kaiser, *Christian Democracy*,

¹⁷ Na de Lateraanse verdragen van 1930 moest Sturzo al zijn politieke functies neerleggen. In de verdragen werd het Italiaanse priesters verboden om politiek actief te zijn.

Poolse christendemocraten SIPDIC oprichten: het Secretariat International des Partis Démocratiques d'Inspiration Chrétienne. SIPDIC zou er voorlopig niet op gericht zijn om een nieuwe internationale federatie van partijen op te richten, maar stond veeleer voor de verbetering van de communicatie tussen de verschillende christendemocraten. Desalniettemin kwam SIPDIC tot een veroordeling van zowel het fascisme als het communisme vanwege hun totalitaire karakters. Beiden waren zij in strijd met een 'organische vorm van democratie' die gebaseerd was op 'morele krachten, vrijheid en respect voor de mens als individu'. Overigens zaten de betrokken politici daar niet noodzakelijk namens hun nationale partij. Zo was Joseph Joos - lid van de Duitse centrumpartij, geboren in 1878 in de Elzas en aangesproken door de Katholieke sociale beweging – een uitgesproken voorstander van verzoening tussen Frankrijk en Duitsland. Binnen zijn partij leverde hem dit echter de nodige kritiek op en later verklaarde hij dat dit hem uiteindelijk oprak toen hij partijleider wilde worden.

De PDP kwam in 1930 met een voorstel waarin het pleitte voor een discussie binnen SIPDIC over de toekomst van Europa. Zelf stelde de PDP vast dat Europese eenheid nog nooit zo essentieel was geweest als op dat moment. Daarom bepleitten de Fransen een Verenigde Staten van Europa. Dit voorstel strandde echter omdat met name de Nederlandse en Belgische partijen – die inmiddels ook lid waren geworden – alleen geïnteresseerd waren in Europese samenwerking op economisch vlak. Over het algemeen werd SIPDIC gedomineerd door linkse katholieken, die met name geïnteresseerd waren in onderwerpen met betrekking tot sociaal beleid op nationaal niveau, zoals het verbeteren van arbeidsomstandigheden. Deze smalle basis droeg er aan bij dat de meer conservatieve katholieken in de verschillende nationale partijen weinig heil verwachtten van SIPDIC.

Nadat Hitler in 1933 de Centrumpartij verboden had was SIPDIC een van zijn belangrijkste leden kwijt en bovendien een majeur onderdeel van het oprichtingsdoel: Europese verzoening, in het bijzonder tussen Frankrijk en Duitsland, door middel van transnationale samenwerking. Hoewel SIPDIC besloot haar activiteiten voort te zetten, werd zij steeds irrelevanter. In 1935 beschreef de PDP het doel van SIPDIC als het in standhouden van een 'geestelijk gemenebest' en het onderhouden van contacten voor het uitwisselen van politieke ideeën. Vanaf 1933 was de PDP er echter vooral op uit om steun te mobiliseren voor het politiek isoleren van Duitsland in Europa ten gunste van Frankrijk. Regelmatig stelde de PDP binnen SIPDIC territoriale kwesties over het Rijnland en de Elzas ter discussie. Alleen de in ballingschap levende Populari stonden nog voor de oorspronkelijke doelen van SIPDIC. Zij deden in 1935 een uiterste poging om alle leden achter een verklaring te krijgen die opriep tot verdediging van de christelijke beschaving. Een scheidslijn werd getrokken tussen hen die de representatieve democratie principieel wilden handhaven en degenen die om pragmatische redenen bereid waren 'de rechtmatigheid op vakantie te sturen'. De PDP hoorde wat dat betreft bij de laatste groep. De 'Démocrates Populaires' hadden als enige doel de redding van Frankrijk.

Redding van de democratie kwam voor hen op de tweede plaats. Daarmee was SIPDIC ten dode opgeschreven.

Desalniettemin meent Kaiser dat SIPDIC op de lange termijn wel degelijk van belang is geweest. Allereerst deed het voor een belangrijk deel het vooroordeel verdwijnen dat transnationale politieke samenwerking alleen mogelijk was voor socialisten. Bovendien werd het stigma weggenomen dat alleen het Vaticaan kon voorzien in een internationaal katholiek netwerk, zonder dat daarmee haar autoriteit werd ondermijnd. Daarmee droeg SIPDIC bij aan de secularisering van de internationale katholieke politiek. Verder beschouwt Kaiser de neergang van SIPDIC als een groot leermoment voor latere transnationale politieke samenwerking. Het werd duidelijk dat samenwerking alleen effectief kon zijn als democratische partijen ook een gedeeld waardeestelsel hadden en het nationaal belang niet voor het democratische principe lieten gaan. Bovendien werd duidelijk dat dit transnationale netwerk met voornamelijk linkse katholieken een te smalle basis had gekend. Samenwerking diende in de toekomst dus ook gezocht te worden met de meer conservatieve katholieken.

Na 1945

Na 1945 waren de katholieke politieke partijen in een crisis beland. Wellicht zou men zelfs kunnen zeggen dat zij – inclusief het Vaticaan – moreel failliet waren. De dominante conservatieve stromingen hadden immers met steun van de Heilige Stoel en uit angst voor het communisme de voorkeur gegeven aan fascistische leiders in Duitsland, Italië en Spanje. Bovendien hadden zij geweigerd uitgesproken stelling te nemen ten opzichte van de systematische wegvoering en vernietiging van miljoenen joden.¹⁸ Daarom leek de toekomst aan het socialisme te behoren: dat bood namelijk nieuwe wegen om door middel van staatsinterventie de economieën – die na de oorlog eveneens verwoest waren - te herstellen en meer eenheid aan te brengen in de gefragmenteerde samenlevingen. Daardoor leek de sociaaldemocratische familie de beste papieren te bezitten om een democratisch alternatief te bieden aan het totalitaire communisme zoals dat tot stand kwam in het Sovjetkamp. Het eerste succes werd in dit verband geboekt door de Britse Labour Party die in juli 1945 de Conservatives – met Winston Churchill - uit Downing Street 10 verdreef.¹⁹ Dit bleek voor de socialistische partijen op het continent niet alleen een morele opsteker. Ook financieel verleende de nieuwe Britse regering – evenals de regering-Truman in de Verenigde Staten – steun. Bovendien waren er veel charitatieve instellingen – zoals de Ford Foundation – die heil zagen in het

---

¹⁸ Voor een gepassioneerde beschrijving van de houding van het Vaticaan met betrekking tot de Shoah zie D.J. Goldhagen, *A moral reckoning – the role of the Catholic Church in the Holocaust and its unfulfilled duty of repair*, (Londen 2003).

¹⁹ Voor een beschrijving van de winst van Labour in het Verenigd Koninkrijk zie bijvoorbeeld M. Pugh, *State & Society – a social and political history of Britain 1870- 1997*, (London 2005), 254-293.

democratische socialistische alternatief ten opzichte van het revolutionaire communisme. De casus 'Groot-Brittannië' bleek echter een uitzondering: in alle Benelux-landen bleven de katholieke partijen de grootste en in Italië won 'Democrazia Christiana' van Alcide De Gasperi zelfs 48,5 procent van de stemmen ten opzichte van 'slechts' 31 procent voor een gecombineerde lijst van socialisten en communisten. Ook in Frankrijk ging de katholieke partij – de MRP – na 1945 een grotere rol spelen dan haar voorganger – de PDP – had gedaan gedurende het interbellum.²⁰ Ten slotte werd de CDU/CSU in Duitsland de grootste partij: tijdens de eerste verkiezingen sinds de totstandkoming van de Bondsrepubliek op 14 augustus 1949 won het met 31 procent van de SPD met een verschil van 1,8 procent. Ook de Zwitserse SKVP en de ÖVP in Oostenrijk behaalden electorale successen in de eerste verkiezingen na de oorlog.

Kaiser wijst enkele factoren aan die bijdroegen aan deze successen. Allereerst werden de verschillen tussen sociaaldemocraten en christendemocraten enorm gepolariseerd door de laatste groep. De Duitse christendemocraten presenteerden zich als de enige veilige haven voor een breed electoraat, bestaand uit gelovigen, afkomstig uit de middenklasse en het platteland. In Italië voerde de DC campagne met de boodschap dat een communistische coupe op handen was. In West-Duitsland stelde Adenauer dat de CDU/CSU de vooruitgeschoven verdedigingspost was tegen 'het Azië aan de Elbe'. Kortom, volgens Kaiser maakten de christendemocraten gebruik van anticommunistische sentimenten in de samenleving in het belang van hun eigen electorale machtsbasis.

Bovendien boden de continuïteit van de katholieke traditie en kansen op vernieuwing die de nieuwe wereldorde na 1945 bracht, christendemocraten de mogelijkheden om zich een sterke positie te verwerven. Wat betreft de continuïteit van de katholieke traditie, stelt Kaiser dat er in het denkkader van de meeste Europese katholieken weinig veranderde tussen het begin van het Interbellum en de jaren zestig van de twintigste eeuw: men bleef anticommunistisch, hiërarchisch en overtuigd van het christelijke Avondland als een gebied dat cultureel superieur was. In die zin bleef het Europese katholicisme een stevig bastion. Deze stabiliteit was ook ingegeven door het politieke klimaat. In heel Europa was de rechterflank van het katholicisme ongeorganiseerd, waardoor ook deze groep – al was het maar bij gebrek aan beter – op de christendemocraten stemde. Bovendien konden veel sympathisanten van en collaborateurs met het fascisme – al dan niet ingegeven door de christelijke notie dat vergeving van zonden een zaak is tussen het individu en God – een plek krijgen in de christendemocratische partijen van na 1945. Dit gold zowel voor de MRP – de opvolger van de

---

²⁰ Overigens is het twijfelachtig of de verkiezingen in Italië en Spanje wel eerlijk verlopen zijn. De Amerikaanse linguïst en publicist Noam Chomsky beweert dat de CIA de socialisten en communisten daar actief heeft tegengewerkt. Zie: N. Chomsky e.a., *Understanding power – the indispensable Chomsky*, (New York 2002) 160-162.

PDP waarin veel aanhangers van het Vichy-regime een positie verwierven – als ook voor de CDU/CSU. Daardoor droegen de Europese christendemocraten bij aan maatschappelijke stabiliteit.

De collectieve omarming van de parlementaire democratie door de christendemocraten was echter nieuw. In 1945 was het absoluut niet vanzelfsprekend dat de katholieke elite dit deed. In 1864 had paus Pius IX zich in zijn encycliek 'Quanta Cura' nog negatief uitgelaten over bijvoorbeeld democratie en mensenrechten.²¹ Bovendien was de pauselijke steun voor democratie tijdens zijn kersttoespraak van 1944²² vooral ingegeven door zijn sterke anticommunisme. Pas het Tweede Vaticaans Concilie (1962-65) kwam tot een relatief complete en oprechte erkenning van democratie. Tot die tijd – en zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog – stond een groot deel van de Europese katholieken hier sceptisch tegenover en dacht regelmatig na over alternatieven. Na 1945 was daar onder de politieke elite geen sprake meer van. Die was tot de overtuiging gekomen dat democratie het enige politieke systeem was dat in overeenstemming was met het christelijk geloof.²³ In tegenstelling tot SIPDIC gedurende het interbellum, waren de christendemocraten van na 1945 niet meer van plan om niet-democratische partijen in hun transnationale organisaties toe te laten.

Ook het leidende kader van de partijen kreeg een ander karakter. Ondanks dat de christendemocraten in hoge mate afhankelijk bleven van de electorale steun van gelovigen, trad er in hun partijen een duidelijke secularisering op. Tevens vond er een verschuiving in de maatschappelijke afkomst van de partijleiders en hun politieke oriëntatie: terwijl geestelijken in het Interbellum soms nog een prominente rol speelden in de partijpolitiek was dit na 1945 niet meer het geval. Bovendien waren de naoorlogse partijleiders zoals Adenauer, De Gasperi en Bidault afkomstig uit de middenklasse en – hoewel katholiek – van liberaalconservatieve snit. Zo was de leider van de Centrumpartij tussen 1928 en 1933 een rechtse nationalistische geestelijke – Kaas – die nauwe banden met het Vaticaan onderhield. Adenauer daarentegen was een typisch liberale Rijnlandse katholiek die er op stond dat geloven een privézaak was.

---

²¹ Pius IX, *Quanta Cura: encycliek van paus Pius IX van 8 december 1864: met Syllabus der voornaamste dwalingen* (Hilversum 1949). Zie vooral artikel 4 t/m 6.

²² Pius XII, Kersttoespraak 1944, <http://www.papalencyclicals.net/Pius12/P12XMAS.HTM>. Geraadpleegd op 23 november 2009.

²³ De protestantse tak van de christendemocratie – die pas veel later toetrad tot het transnationale christendemocratische netwerk – was in algemene zin al eerder tot een omarming van de democratie gekomen. In Nederland zijn Guillaume Groen van Prinsterer, Abraham Kuyper en Herman Dooyeweerd zeer belangrijk geweest voor de systematische uitwerking daarvan. Voor recente publicaties zie o.m.: J. Chaplin, *Herman Dooyeweerd – Christian philosopher of state and civil society*, (Notre Dame, verwacht).; R. Clouser, *The myth of religious neutrality – An essay on the hidden role of religious belief in theories*, (Notre Dame 2005) 269-326; H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, (Budel 2004), 103-180; J.W. Skillen, *In pursuit of justice - Christian Democratic explorations* (Lanham 2004) 1-18; Voor een recente bundel waarin zowel Rooms-katholieke als protestantse visies op democratie en samenleving aan de orde komen zie J. Heffernan Schindler (red.), *Christianity and civil society – Catholic and Neo-Calvinist perspectives*, (Lanham 2008).

Kaiser meent dat de voedingsbodem voor transnationale politieke samenwerking na 1945 veel vruchtbaarder was dan gedurende het Interbellum. Allereerst creëerde de Koude Oorlog een 'ideological battleground' die christendemocraten aanzette tot het vormen van een gesloten front ten opzichte van het bolsjewisme: men had nu een gezamenlijke vijand. Bovendien zagen de verschillende partijen het transnationale netwerk nooit als een manier om uitsluitend de nationale machtspositie te vergroten. Hoewel de PDP in SIPDIC regelmatig territoriale kwesties aan de orde had gesteld sprak Adenauer hier in transnationaal christendemocratisch verband nooit over. Wanneer partijgenoten dit toch deden, weerde hij hen vervolgens van alle Europese fora.

De politieke hegemonie van de christendemocraten in Europa zette hen aan tot meer transnationale samenwerking. Het stelde hen in staat om hun buitenlandse en Europese beleid meer richting te geven. Daar kwam bij dat door de oprichting van organen als de Raad van Europa, nog meer podia ontstonden voor transnationale uitwisseling van ideeën en samenwerking.

Daar stond echter tegenover dat verschillende transnationale netwerken elkaar niet zagen zitten waardoor er veel versnippering optrad: de ene organisatie was te links, de ander te liberaal en een derde stond teveel onder invloed van geldstromen uit de Verenigde Staten. Uiteindelijk kwam men in 1947-8 wel zover om zich te verenigen in de Europese Beweging. Deze nieuwe elite had een vrij concreet idee over functionele economische integratie langs liberale lijnen en marktliberalisering. Daar diende dan echter wel een verzorgingsstaat naar Europese maatstaven aan gekoppeld te worden. 'Europa' werd na de Tweede Wereldoorlog steeds meer een kernelement van de Europese christendemocraten. Enerzijds was het gericht op het oplossen van binnenlandse sociaaleconomische problemen, anderzijds zag men in Europese samenwerking dé oplossing voor omgang met de nationaalsocialistische erfenis. Volgens Kaiser maakten drie onderdelen van de katholieke politieke traditie deze Europese gerichtheid mogelijk. Allereerst was deze vooral gericht op het Europese continent, in tegenstelling tot het socialisme met haar Internationale. Daarnaast bestond er binnen de katholieke politieke stroming een collectief wantrouwen tegen een te grote rol voor de staat. Ten derde – en verband houdend met de tweede factor – was de katholieke politieke traditie verankerd in de regio: bij de KVP ging het om Noord-Brabant en Limburg, de CVP had haar basis in Vlaanderen, de CDU/CSU had Beieren en het Rijnland, voor de MRP kwam de meerderheid van haar electoraat uit Elzas-Lotharingen, Bretagne en Savoye en in Italië was de DC verankerd in Trente, Lombardije en Sicilië.

In mei 1947 verenigden de Europese christendemocraten zich in de Nouvelles Equipes Internationales (NEI) waartoe al snel ook de CDU/CSU van Adenauer werd uitgenodigd. Men slaagde er niet in tot een verbond tussen partijen te komen, maar tussen nationale afvaardigingen

(‘equipés’).²⁴ Een jaar later kreeg de NEI de ondertitel ‘Unie van Europese christendemocraten’ die door de meeste partijen gebruikt zou gaan worden omdat deze beter aansloot bij hun nationale achterbannen. Hoewel de NEI in het begin een verdeeld huis was aangaande de formele organisatie, waren veel politici vooral geïnteresseerd in de opbouw van een informeel netwerk. De Fransman Bidault was – in tegenstelling tot veel van zijn land- en partijgenoten – erg geïnteresseerd in het opbouwen van informele contacten met geschikte Duitse politici. Daarom nam hij het initiatief tot wat de ‘Geneefse Kring’ is gaan heten: een reeks geheime netwerkbijeenkomsten die tussen 1947 en 1955 drie tot viermaal per jaar gehouden werden

Structuur van de Europese instituties

De christendemocraten waren het aldus Kaiser in grote lijnen eens over hoe de institutionele opbouw van Europa zou moeten plaatsvinden: zij hadden geen bezwaar in het overhevelen van soevereiniteit naar nieuwe Europese organen. Kaiser stelt dat dit supranationalisme – en daarmee het federale model - in zekere zin aansloot bij de autoriteit van de paus en de hiërarchie binnen de katholieke kerk. Bovendien presenteerden veel NEI-leden de supranationale opbouw als een middel om Europa te verdedigen tegen het communisme zoals de Carolingische Rijk zich had moeten verdedigen tegen de vijanden van het christendom. Ten derde sloot een supranationaal georganiseerd Europa aan bij het katholieke principe van subsidiariteit, waarbij verantwoordelijkheid gelegd wordt op het (bestuurs)niveau dat daar het meest geschikt voor is.

De christendemocraten waren echter geen voorstander van een technocratisch Europees bestuur dat onafhankelijk van de nationale regering zou opereren. De NEI stond voor het oprichten van een raad van lidstaten, gecombineerd met een huis van afgevaardigden dat middels directe verkiezingen tot stand zou moeten komen. Ten slotte typeert Kaiser de institutionele houding van de christendemocraten tot 1950 als pragmatisch: men richtte zich meer op het te behalen resultaat dan op de juridische vorm waarin de instituties gegoten zouden worden. De vorm moest in dienst staan van het doel: de versterkte internationale machtspositie voor Europa. Na de totstandkoming van de EGKS wilden de christendemocraten het supranationale karakter ook overnemen in de Europese Politieke Gemeenschap (EPG) en de Europese Defensie Gemeenschap (EDG). Wat de NEI betreft dienden alle toekomstige Europese instellingen supranationaal te worden opgetuigd. Nadat de Europese Defensiegemeenschap op 30 augustus 1954 getorpedeerd werd lieten de christendemocraten het supranationale principe niet varen. Integendeel, men ging zich vooral op economische terreinen richten in de verwachting daar meer winst te kunnen boeken. Volgens Kaiser hoopten de christendemocraten door middel van Europese integratie een ‘Europeanised nation-state

---

²⁴ H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, (Budel 2004) 253.

embedded in a supranational constitutional system' te realiseren²⁵. Dit vormde het uitgangspunt voor hun continue pleidooi voor supranationale integratie.

Motivaties

Gedurende de jaren twintig was slechts een deel van de christendemocratische politici geïnteresseerd in transnationale Europese netwerken. Degenen die bijeenkomsten van bijvoorbeeld SIPDIC bijwoonden stuitten in eigen land regelmatig op onbegrip of tegenstand. Na 1945 was dat echter een ander verhaal. Hiervoor noemt Kaiser enkele redenen. Ten eerste vermoedde men dat een levendig transnationaal christendemocratisch netwerk gunstig zou zijn voor de binnenlandse positie, aangezien ook de liberalen en socialisten (opnieuw) op zoek gingen naar internationale verbanden.²⁶ De christendemocraten meenden dat wanneer ook zij zich aaneen zouden sluiten door middel van een transnationaal netwerk, dit niet alleen hun binnenlandse geloofwaardigheid zou versterken, maar tevens politiek voordeel op zou leveren. Ten tweede vroeg de internationale context van na 1945 om een andere benadering dan het Interbellum. Destijds was het systeem multipolair en gefragmenteerd. De Koude Oorlog leek echter te resulteren in een bipolair systeem waarin West-Europa zeer afhankelijk werd van de Verenigde Staten. Landen als Frankrijk konden het zich niet veroorloven om eenzijdig politieke lijnen uit te zetten – bijvoorbeeld in relatie tot de toekomst van Duitsland. Kaiser citeert de KVP'er Emmanuel Sassen die tijdens een bijeenkomst van christendemocraten in Luzern zei dat 'Europe must overcome its state of egoistic Balkanisation to avoid the genocide of Europeans'²⁷. Volgens Kaiser zag men in dat samenwerking noodzakelijk was voor de veiligheidspositie van West-Europa:

Importantly, security was no longer defined in purely military terms. Western Europeans had to respond to the ideological challenge of communism with its boundless promises of human welfare and its apparent technological and socio-economic advances. They needed to join forces to redefine their own societal model of parliamentary democracy and market economy to strengthen its internal stability and external attraction.²⁸

Voorts stelt Kaiser dat men – in vergelijking met het Interbellum – eendrachtig was over het belangrijkste doel van transnationale samenwerking: hoe om te gaan met 'de Duitse Kwesitie' op een manier die zou bijdragen aan de welvaart en stabiliteit van West-Europa en die tegelijkertijd voldeed aan de belangen van de burens van Duitsland, met name Frankrijk.

---

²⁵ Citaat op p. 302.

²⁶ Zo werd in april 1947 de Liberale Internationale opgericht en ook de socialisten probeerden de vooroorlogse contacten weer te herstellen. Het duurde echter tot 1951 voordat de Socialistische Internationale weer in ere werd hersteld – met steun van Labour en de Amerikaanse Democratische Partij.

²⁷ Citaat op p. 199.

²⁸ Ibidem.

Begin 1948 kwam de NEI tot een bijzondere interpretatie van de recente Duitse geschiedenis. Hoewel de KVP-delegatie nog pleitte voor een 'collectieve schuld' van het Duitse volk, werd men het erover eens dat 'the guilty Protestant-Prussian east (...) was lost for Western civilisation (...). The Roman Catholic west (...) deserved to be rehabilitated and integrated into the new Europe'²⁹. Hiermee legitimeerden de christendemocraten in feite ook een tweedeling van Europa. Kaiser meent zelfs dat in de jaren 1948-9 de idee van een gedeeld Europa en een gedeeld Duitsland soms wel een zegen leek voor de christendemocraten. De oorlogsschuld van het protestantse Oost-Duitsland legitimeerde namelijk de wederopbouw van de Bondsrepubliek via de CDU/CSU die een grotendeels rooms-katholieke achterban had. Binnen de NEI had men bovendien een grote voorkeur voor Adenauer als leider van de CDU/CSU omdat hij eveneens aansloot bij de idee van twee soorten Duitsland. Dit in tegenstelling tot sommige van zijn partijgenoten die veel werk wilden maken van Duitse hereniging.

Doelen

Voor de meeste christendemocraten was het creëren van een gemeenschappelijke markt het einddoel van Europese samenwerking. In 1949 stelde de NEI de realisatie van de BeNeLux als hét voorbeeld voor herstel van de Europese economie voor. Hoewel de NEI op het gebied van economische integratie vooruitstrevend te werk wilde gaan, nam men een terughoudende houding aan ten aanzien van politieke integratie. De NEI had in de eerste fase van Europese integratie drie belangrijke doelen. Allereerst streefde men een volledige integratie van de Duitse economie na. Dit werd ingegeven door eigen economisch belang: de Europese economieën zouden voor een belangrijk deel baat hebben bij een sterke Duitse economie. Bovendien meende men de fout van Versailles niet opnieuw te moeten maken:

The allegiance of the western Germans had to be acquired not just with promises of freedom, but of more bread and butter and long-term prosperity.³⁰

Ten tweede zou een in het Westen geïntegreerde Bondsrepubliek de veiligheidspositie van Europa vergroten. In de Geneefse Kring werd regelmatig gesteld dat een stijgende Duitse welvaart – ingegeven door de economische integratie – de communistische ideologie in heel Europa minder aantrekkelijk zou maken. Het derde doel was het realiseren van een sociale markteconomie. De NEI-partijen waren ervan overtuigd dat Europa een 'third way societal model' nodig had, dat afweek van zowel het communisme als het liberaalkapitalisme. Zoals Kaiser het formuleert: 'not nationalisation,

---

²⁹ Citaat op p. 215.

³⁰ p. 223.

although such a policy option could make sense in specific cases, but Europeanisation with interventionist policies with redistributive dimension to structure markets³¹.

---

³¹ Ibidem.

Als Deutscher, als Europäer, als Christ, habe ich den sehnlichsten Wunsch – und das ist das vornehmste Ziel meiner Arbeit – Errichtung einer europäischen Gemeinschaft freier und gleichberechtigter Völker zum Schutze der Freiheit und des Friedens in Europa und in der ganzen Welt.³²

- Konrad Adenauer -

Hoofdstuk 2: Adenauers Europese geloofsbriefen

Globaal overzicht: van Interbellum tot Koude Oorlog

De Duitse historicus Werner Weidenfeld stelt dat de ontwikkeling van Adenauer's visie op Europa zo rond 1919 begon. Althans, toen deelde hij die voor het eerst met een publiek. Zo hield hij op 12 juni van dat jaar een rede bij het openingsfeest van de Keulse universiteit waarin hij de Europese volken opriep tot verbroedering. Zij dienden, met behoud van hun eigenheid, te erkennen dat zij iets gemeenschappelijks hadden. Het ging erom 'das hohe Werk dauernder Völkerversöhnung und Völkergemeinschaft zum Heile Europas zu fördern'³³.

Gedurende het interbellum kwam Adenauer tegenover de buitenlandse politiek van Gustav Stresemann te staan. Deze probeerde vooral op een reaalpolitieke manier de positie van Duitsland te versterken door de wankelende verhouding tussen Groot-Brittannië en Frankrijk waar mogelijk te verzwakken.³⁴ Adenauer geloofde daar niet in:

Ein Sturz in den Abgrund, wie er uns Deutschen widerfuhr, zwingt zu der Einsicht, dass mit dem Gewesenen gebrochen werden muß. Mit verlorenen Illusionen können wir kein fruchtbares Leben führen.³⁵

Bovendien richtte Stresemann, aldus Weidenfeld, zich vooral op samenwerking met het Verenigd Koninkrijk. Adenauer daarentegen meende dat een verbetering van de relatie met Frankrijk de sleutel was tot 'einer europäischen Versöhnungspolitik'³⁶. Bovendien had Adenauer reeds in februari 1919 gesteld dat Frans-Duitse verzoening voor de Fransen een absolute noodzakelijkheid was: Frankrijk en Duitsland lagen sinds mensheugenis met elkaar overhoop. Deze continue staat van

---

³² K. Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa – Ansprache vor den Nouvelles Equipes Internationales in Bad Ems – 14 september 1951', in: Adenauer, *Reden*, 224 – 232, aldaar 232.

³³ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 33.

³⁴ H.A. Kissinger, *Diplomacy*, (New York 1994), 266-287. Sebastian Haffner zegt over de verhouding tussen Adenauer en Stresemann: 'Ze hebben elkaar heel goed gekend en zagen niet veel in elkaar; zo is dat soms bij grote mannen'. Zie S. Haffner, 'Gustav Stresemann: een Duitse realist', in: S. Haffner, *Het Duitse onvermogen – opstellen over geschiedenis (inleiding en samenstelling Hubert Smeets)*, (Amsterdam 1988) 119-126, aldaar 119.

³⁵ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 34.

³⁶ *Ibidem*, 40.

wantrouwen hield Europa in zijn greep. De enige weg naar vrede in Europa lag volgens Adenauer in een permanente verzoening tussen deze beide landen. Hij twijfelde er niet aan dat – bij het uitblijven van verzoening – Duitsland vroeg of laat wraak zou willen nemen op Frankrijk. Met anderhalf keer zoveel inwoners was het Duitse machtspotentieel groter. Bovendien was het zeer twijfelachtig of de toenmalige internationale machtsverhoudingen nog steeds in het voordeel van Frankrijk zouden zijn.³⁷

De basis voor Europese samenwerking zou moeten worden gelegd in de ‘organische vervlechting’ van de verschillende economieën. Hierover liet hij zich eind 1923 op verschillende manieren uit. Zo stelde hij in november tijdens een interview een ‘wirtschaftliche Interessengemeinschaft’ tussen Duitsland, België en Frankrijk voor. Zes weken later noemde hij de Rijnland-Westfaalse, de Lotharische en Luxemburgse industrieën een ‘einheitlicher wirtschaftlicher Organismus’ dat als basis voor Frans-Duitse vervlechting zou kunnen dienen. Ten slotte bepleitte hij in december 1923 een verbinding van de Franse en Duitse zware industrieën. Eventueel zouden België en Luxemburg daarbij kunnen aansluiten.³⁸

In die jaren was hij echter heel kritisch op de houding van Frankrijk: het Duitse volk was in de ogen van Adenauer volledig gevloerd en de andere volken hadden het tot een schuldbekentenis over de Eerste Wereldoorlog gedwongen middels het Verdrag van Versailles. Bovendien drukten de herstelbetalingen zwaar op de Duitse schouders die

seine nationale und staatliche Existenz vernichten, seine Wirtschaft zerstören, Millionen einem langsamen Tode preisgeben, den Rest in unerträglicher Knechtschaft und Sklaverei halten. In der europäischen Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit gibt es kein Dokument, das so allen menschlichen, allen christlichen Grundsätzen hohnspricht wie das Diktat von Versailles.³⁹

Adenauer was er echter heel helder in dat een economische fundering alleen, voor een verenigd Europa een wankelende basis zou zijn. Samenwerking op cultureel gebied was in zijn ogen absoluut noodzakelijk. De Europese volken zouden – met behoud van hun eigenheid – gemeenschappelijke culturele elementen moeten erkennen en zich daar bovendien voor inzetten. Dit zou gestalte moeten krijgen ‘in der Perspektive des Friedens nach christlichen Grundsätzen, nach Recht und

---

³⁷ K. Adenauer, ‘Ansprache vor einer Versammlung der linksrheinischen Abgeordneten zur Nationalversammlung, der linksrheinischen Abgeordneten zur preussischen Landesversammlung unter der Oberbürgermeister der besetzten rheinischen Städte im Kölner “Hansasaal” – 1 februari 1919, in: Adenauer, *Reden 1917 – 1967 – Eine Auswahl*, (Stuttgart 1975), 25-38, aldaar 27-28.

³⁸ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 41-42.

³⁹ K. Adenauer, ‘Eröffnungsrede als Präsident des 62. Deutschen Katholikentages in München – 28 augustus 1922’, in: Adenauer, *Reden*, 42-51, aldaar 42-43.

Gerechtigheit'.⁴⁰ Al met al laat Weidenfeld zien dat Europese samenwerking voor Adenauer op twee belangrijke peilers zou moeten rusten. Ten eerste de verzoening met Frankrijk, maar daarnaast de 'organische vervlechting' van de economie – te beginnen met de zware industrieën.

Meteen na de Tweede Wereldoorlog bleek dit nog steeds zijn uitgangspunt te zijn. Daar kwam echter nog een component bij: de Duitse vrees om definitief opgedeeld te worden. Een oplossing hiervoor zag Adenauer in een gedecentraliseerd Duitsland binnen een verenigd Europa. Op 24 maart 1946 appelleerde hij tijdens een rede aan de Keulse universiteit aan zijn eigen gevoel tegelijkertijd Duitser en Europeaan te zijn:

Ich bin Deutscher und bleibe Deutscher, aber ich war auch immer Euopäer und bleibe als solcher gefühlt (...). Die Vereingten Staaten von Europa sind die beste, sicherste und dauerhafteste Sicherung der Westlichen Nachbarn Deutschlands.⁴¹

Een herenigd Duitsland was voor Adenauer echter niet prioriteit nummer een. Hij hechtte meer belang aan het behalen van zekerheid en soevereiniteit voor West-Duitsland. Om dit te bewerkstelligen moest de Bondsrepubliek weer 'gelijkberechtigd' en stevig verankerd worden in het Westers bondgenootschap.⁴² Het lijkt er echter op dat Adenauer's naoorlogse pleidooi voor een verenigd Europa ook te maken had met het afweren van bedreigingen. Zo zou het de gebiedsaanspraken die Frankrijk, Nederland en België maakten kunnen afweren. Daarnaast zou een in Europa geïntegreerd Duitsland bij de andere toekomstige lidstaten de angst voor een hernieuwde Duitse agressie mogelijk wegnemen. Ook zou het de aanspraken die andere landen maakten op de grondstoffen in het Ruhrgebied in een ander daglicht kunnen plaatsen. Ten slotte wilde Adenauer op deze manier ook de Pruisische dominantie in Duitsland – die hij zo verafschuwde – indammen.⁴³

Wat is Europa?

Wanneer Adenauer over 'Europa' sprak, was het niet altijd duidelijk welke landen daar wat hem betreft onder vielen. Opvallend is echter wel dat hij bij een Verenigd Europa in eerste instantie niet alleen over de westelijke landen dacht. Hoewel hij Rusland uitsloot – 'Sicher nicht, Rußland hat ein asiatisches und hat ein europäisches Teil'⁴⁴ - was een deel van de Sovjetrepublieken wel degelijk

---

⁴⁰ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 42.

⁴¹ K. Adenauer, 'Grundsatzrede des 1. Vorsitzenden der Christlich-Demokratischen Union für die Britische Zone in der Aula der Kölner Universität 24 maart 1946', in: Adenauer, *Reden*, 82-106, aldaar 105. Vgl. R. Guardini, *Europa – werkelijkheid en taak*, (Hilversum 1962) 19-21.

⁴² U. Lappenküper, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1990*, (München 2008) 6.

⁴³ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 52.

⁴⁴ *Ibidem*.

welkom. Het ging dan om de Sovjetrepublieken die op Europees grondgebied lagen en bijvoorbeeld reeds lid waren geworden van de Verenigde Naties: 'Warum sollte das nicht möglich sein? Es muß doch endlich einmal in diesem gequälten Erdteil Europa Friede und Ruhe geschaffen werden!'⁴⁵ De politieke ontwikkelingen in 1945 en 1946 deden Adenauer echter van opvatting veranderen. Hij constateerde dat 'Moskou' de rest van de wereld voor een voldongen feit had gesteld door een groot deel van Europa tot haar invloedssfeer te rekenen. Dientengevolge leek het er op dat de grootmachten hun invloedssferen – zowel politiek als economisch - naar eigen goeddunken inrichtten.⁴⁶ In 1948 gaf Adenauer echter aan ook een duidelijke scheiding van cultuur en mentaliteit te ontwaren: hij beschreef de gigantische macht van Azië

'repräsentiert durch Rußland und Seine Satellitenstaaten, gestärkt durch die Vorhuten der kommunistischen Parteien, in den verschiedenen Ländern der Welt, diese ungeheure Macht, die von ganz anderem Geiste und von ganz anderer Denkungsart ist als wir abendländische Europäer'.⁴⁷

In deze context gaf hij aan Noord- en Zuid-Amerika als onderdeel te zien van de 'europäischen, abendländischen Geist'. Ondanks zijn zwakke positie was in de ogen van Adenauer de rol van Europa echter essentieel in deze strijd: 'weil gerade in Europa der Hort und die Quelle des christlich-abendländischen Geistes ist'. Indien Stalin zijn zin kreeg dan zou Europa verworden tot een aanhangsel van Azië.⁴⁸

Wanneer Adenauer over 'Europa' sprak, ging het hem vooral om West-Europa. Bovendien kwamen wat hem betreft landen als Italië, Spanje en Portugal nauwelijks in het verhaal voor. De staten die op korte termijn de handen ineen zouden moeten slaan waren in zijn ogen Duitsland, Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk en Groot-Brittannië, waarbij de laatste twee de leiding zouden moeten nemen.⁴⁹

Wat zou echter het fundament van dit Europa moeten zijn? Tijdens een redevoering op 30 januari 1949 in de aula van de universiteit in Bonn zei Adenauer daar het volgende over:

Ein neues Europa wollen wir aufbauen, ein Europa, das sich gründen muß auf das, was uns am Herzen liegt, auf die christlich-abendländische Kultur, auf die christlich-abendländische Geisteshaltung in der Wirtschaft und im öffentlichen Leben und im Leben der Völker untereinander.⁵⁰

---

⁴⁵ Ibidem, 52-3.

⁴⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld M. Trachtenberg, *A constructed peace – the making of the European settlement 1945-1963* (Princeton 1999), 3-33.

⁴⁷ K. Adenauer, 'Eine Hoffnung für Europa' 28 augustus 1948, in: Adenauer, *Reden*, 122-132, aldaar 126.

⁴⁸ Adenauer, 'Eine Hoffnung', 126-7.

⁴⁹ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 54.

⁵⁰ Ibidem, 58-9.

Uiteindelijk was Europa voor Adenauer – aldus Weidenfeld - eerder een geestelijk-politiek begrip dan een geografische aanduiding.⁵¹ Bovendien was hij de mening toegedaan dat Europa zonder onderliggende gezamenlijke waarden geen goede eenheid zou kunnen vormen. In een rede uit 1952 – gehouden voor de Unie van Europese Federalisten – gaf hij een vingerwijzing naar wat die onderliggende basis voor Europa zou kunnen zijn:

Ich möchte bei der Erörterung der Frage des Zusammenschlusses Europas in erster Linie hinweisen auf den universalen ethischen Wert, den ein solcher Zusammenschluß haben wird. Er bietet in Wahrheit allein der Möglichkeit, das Europa seine kulturellen Güter, seine kulturelle, seine geistige Tradition behält und mehrt. Es würde ein Verlust sein sondergleichen für die ganze Welt, wenn Europa die Rolle, die es in kultureller, in geistlicher Beziehung spielen muß, nicht weiterspielen könnte.⁵²

Adenauer verbond het begrip Europa regelmatig met metaforen als ‘westerse cultuur’, ‘christelijk Avondland’ of gewoon ‘vrijheid’. Zelden nam hij echter de mogelijkheid te baat om deze begrippen nader te specificeren, waardoor Adenauers definitie van Europa enigszins diffuus blijft.⁵³ Op zich is dat niet zo verwonderlijk, aangezien tot aan de jaren negentig van de twintigste eeuw men nauwelijks stil stond bij de vraag wat Europa precies was. Daarover bestond een zekere stilzwijgende vanzelfsprekendheid.⁵⁴ Wel kan men ook bij Adenauer de idee van ‘Eenheid in verscheidenheid’ ontwaren. In Weidenfeld’s woorden: ‘Europa dürfe nicht zu einem Schmelztiegel werden, aus dem eine graue und einförmige Masse hervorgehen müsse. Denn gerade in der Mannigfaltigkeit liege sein grösster Reiz und Reichtum. Das Gemeinsame in dieser Mannigfaltigkeit herauszuarbeiten, dies sei die Aufgabe.’⁵⁵

---

⁵¹ Ibidem, 75. Vgl. Guardini, *Europa*; G.J., Buijs, ‘Meerdere zielen in een borst’, in: G.J. Buijs (red.) *Thomas More en de toekomst van Europa – H.E.S. Woldring afscheidsrede* (Budel 2008) 73-88. R. Brague, *Eccentric Culture*, (Southbend 2002); D.A.A. Loose, ‘Europa speculativa’, in: D.A.A. Loose & S.J.M. Waanders, *Europa, werkelijkheid en opgave – Verkenningen in het spoor van Romano Guardini* (Budel 2004) 106-128 en ‘Het Rome waarin Christus Romein is – Cultuur als zorg voor het geheel’, in: S.J.M. Waanders (red.), *Ontmoetingen tussen geloof en wereld – Perspectieven op katholieke levensbeschouwing* (Budel 1999), 187-212.

⁵² Ibidem, 79.

⁵³ Ibidem, 79.

⁵⁴ M. Castells, *The information age: economy, society and culture – Volume II: The power of identity*, (Oxford 2004), 6. Dit neemt overigens niet weg dat er reeds voor de Tweede Wereldoorlog ideeën over een verenigd Europa bestonden. Zie ook J.J.A. Mooij, *Het Europa van de filosofen*, (Kampen 2006); R. Riemen (red.), *Nexus*, 38 (2004); H. W. van den Doel, *Europa en het Westen* (Amsterdam 2004), 107-8.

⁵⁵ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 82.

Neerwaartse spiraal

Tijdens een toespraak voor de NEI in Bad Ems uitte Adenauer de vrees dat Europa zich in een neerwaartse spiraal bevond die zowel geestelijk als politiek geduid kon worden. Tot zijn spijt constateerde Adenauer dat een 'materialistische wereldbeschouwing' dominant was geworden:

Dieser materialistischen Auffassung huldigt der Sozialismus. Diese materialistische Lebensauffassung zieht ganz von selbst eine Verneinung des christlichen Ideals der Persönlichkeit nach sich.⁵⁶

Adenauer zag hierin een bedreiging voor het – in zijn ogen – belangrijkste doel van de politiek: het waarborgen van de individuele vrijheid.⁵⁷ Onderdeel daarvan was bijvoorbeeld dat ouders zich niet ten overstaan van de staat hoefden te verantwoorden over de wijze waarop zij hun kinderen opvoeden:

Sie sind diejenigen und nicht der Staat, die in erster Linie vor Gott und vor sich selbst die Verantwortung für die Erziehung ihrer Kinder tragen.⁵⁸

In 1951 ontwaarde Adenauer in zowel Duitsland als Frankrijk steeds groter wordende groepen socialisten en liberalen die af wilden van de vrijheid van onderwijs.⁵⁹ Voor hem was dit een teken dat een materialistische levensvisie – zoals het socialisme – recht tegenover de christelijke stond:

Mir scheint, daß in allen Ländern eine moralische Erkrankung die Wurzel aller Unordnung ist, und zwar das Vorherrschen materialistischer Einstellung, ach wenn das nicht überall als solche betont und bekannt wird.⁶⁰

Niet geheel verrassend voor een devoot katholiek zag hij de Sovjet-Unie – met zijn materialistische levensbeschouwing als uitgangspunt – niet alleen in politieke, maar ook zeer zeker in filosofische en religieuze zin als de grote vijand. In Adenauers ogen had de Sovjet-Unie het individu alle waarde en rechten ontnomen en het overgeleverd aan de willekeur van de staat. Adenauer zij het volgende over:

Ich brauche Ihnen darüber nicht viel zu sagen. Aber ich möchte doch noch einmal mit aller wünschenswerten Klarheit betonen: Der tödlichste und furchtbarste Feind des Christentums ist Sowjetrußland.⁶¹

---

⁵⁶ K. Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa – Ansprache vor den Nouvelles Equipes Internationales in Bad Ems – 14 september 1951', in: Adenauer, *Reden*, 224-232, aldaar 228.

⁵⁷ Verderop wordt deze vrijheid uitvoerig besproken.

⁵⁸ Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa', *ibidem*.

⁵⁹ Onder meer in Frankrijk: zie Parsons, 'Origins of the EU', 62.

⁶⁰ Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa', 229.

Het ontwikkelen van een sterk Europa, vrij van Sovjetoverheersing was daarmee niets minder dan een verdediging van het christendom geworden.⁶²

De materialistische levensvisie had dus in Adenauers ogen ook in Europa ruimschoots voet aan de grond gekregen. Dit had volgens hem ook zijn weerslag op wetenschappelijke ontwikkelingen: de mensheid had in zijn ogen teveel vertrouwen in de techniek en de natuurkunde.⁶³ Adenauer vroeg zich af of de technische en wetenschappelijke ontwikkeling wel gelijke tred zou houden met de geestelijke:

In was für eine Zeit sind wir verurteilt zu leben? (...) Von den politischen Veränderungen jetzt einmal ganz abgesehen: Kaum vierzig Jahre seit dem ersten Flug über den Atlantik – und jetzt? Raketen zum Mond! (...) Da fragen sich doch die Menschen, wo soll das enden? Das alles kann doch nicht ohne Auswirkungen auf die geistige Verfassung der Menschen bleiben und erklärt die Unruhe und die Unsicherheit, die Rastlosigkeit und das Gefühl der Angst. (...) Es ist, als ob auf unserer armen Erde alles aus den Fugen gerat. Dieser gewaltige technische Fortschritt. Und ich frage mich, wie steht es mit dem geistigen Fortschritt. Hat der Geist der Menschen mit diesen ungeheuren Veränderungen Schritt gehalten? (...) Da schickt man nun Raketen zum Mond, und dabei weiß die arme, geplagte Menschheit offenbar nicht einmal mehr, welch ein Besitz Kultur ist (...).⁶⁴

De tweede factor van belang met betrekking tot de neerwaartse spiraal waarin Europa zich bevond was politiek van aard en kende zijn oorsprong in 1914. Tot die tijd bezat het Verenigd Koninkrijk een zeemacht die tweemaal zo groot was als haar twee naaste belagers samen. Bovendien was de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie een bijzonder dominante factor voor de Europese vrede. Die had immers een belangrijk deel van de Balkan zowel cultureel als politiek aan zich gebonden en daarmee hield het de blik op West-Europa gericht. Voorts was Duitsland militair gezien de sterkste Europese grootmacht en fungeerde daarmee als dam tegen Rusland. Ook Frankrijk en Italië hadden in de ogen van Adenauer zeer sterke legers. Hoewel Rusland en de Verenigde Staten gedurende de Eerste Wereldoorlog substantiële militaire mogelijkheden werden, stonden daar stevige Europese machten tegenover. Minder dan veertig jaar later stond de helft van Europa echter onder Russische heerschappij en bestond ook de Dubbelmonarchie aan de Donau niet meer. Sterker nog, een groot deel van dit oude – op West-Europa gerichte – rijk viel onder de invloedsfeer van Moskou. Bovendien

---

⁶¹ Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa', 226.

⁶² Zie ook K. Adenauer, 'Europa steht auf dem Spiel – Ansprache auf der Schlusskundgebung der "Gemeinschaft Katholischer Männer Deutschlands" in Bamberg, 20 juli 1952', in: Adenauer, *Reden*, 259-263, aldaar 261.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 82-3. vgl. W. Aalders, *In verzet tegen de tijd – een protest tegen de verwereldlijking van God en de vergoddelijking van de wereld*, (Den Haag 1964) 146 -170; S.J.M. Waanders, 'Op weg naar Europa – kanttekeningen van Romano Guardini herlezen', in: S.J.M. Waanders (red.), *Europa, werkelijkheid en opgave – verkenningen in het spoor van Romano Guardini*, (Budel 2004), 17-28, aldaar 22.

waren de Britten hun maritieme overwicht verloren en ook Italië en Frankrijk waren militair ernstig verzwakt. Ten slotte baarde het Adenauer zorgen dat een klein land als Nederland inmiddels ook zijn koloniën kwijt was geraakt.⁶⁵

De combinatie van deze geestelijke en politieke factoren vervulden Adenauer met vrees en beven over de toekomst van Europa. Bovendien stelde hij dat Duitsland de aanwezigheid van het gevaar nog duidelijker voelde dan andere landen:

Wir wohnen ja Tür an Tür mit dem Bolschewismus und wir fühlen deshalb naturgemäß stärker als diejenigen, die weiter davon entfernt sind, was für eine unheimliche Kraft er aufwendet, um alles zu zerstören, was uns heilig ist.⁶⁶

Indien het christelijke Avondland niet alle krachten zou binden, dan was haar ondergang nabij⁶⁷:

Die Gefahr ist Groß. Asien steht an der Elbe. Nur ein wirtschaftlich und geistig gesundes Westeuropa, zu dem als wesentlicher Bestandteil nicht von Russland besetzte Teil Deutschlands gehört, kann das weitere geistige und machtmässige Vordringen Asiens aufhalten.⁶⁸

Toch was het gevaar niet zo groot dat er geen redding meer mogelijk was voor Europa. Daartoe diende er echter samengewerkt te worden:

Die Rettung des Abendlandes, die Rettung der christlichen Kultur, wird entscheidend mit beeinflusst werden durch einen Zusammenschluss der politischen, auf dem Boden des Christentums stehenden Kräfte.⁶⁹

Wat dat betreft was Adenauer ook hoopvol aangezien er in diverse West-Europese christendemocratische partijen waren die bereid waren om samen te werken.⁷⁰ Daarvoor was het echter wel noodzakelijk dat West-Duitsland een volwaardige partner in Europa zou worden. Een permanent ontwapend en neutraal Duitsland zou uiteindelijk onder de Russische invloedssfeer vallen, waarmee een verenigd Europa onmogelijk zou worden: 'Das wäre in Wahrheit das Ende des christlichen Abendlandes.'⁷¹

---

⁶⁵ Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa', 225 – 226.

⁶⁶ Ibidem, 229.

⁶⁷ K. Adenauer, 'Europa steht auf dem Spiel – Ansprache auf der Schlusskundgebung der "Gemeinschaft Katholischer Männer Deutschlands" in Bamberg, 20 juli 1952', in: Adenauer, *Reden*, 259-263, aldaar 262.

⁶⁸ Geciteerd in: J. Foschepoth, 'Westintegration statt Wiedervereinigung: Adenauers Deutschlandpolitik 1949-1955', J. Foschepoth, *Adenauer und die Deutsche Frage*, 29-60, aldaar 33.

⁶⁹ Adenauer, 'Europa steht auf dem Spiel', ibidem.

⁷⁰ Adenauer, 'Deutschland und der Friede in Europa', 230.

⁷¹ Ibidem, 231.

Antiek en christelijk

In verscheidene uitingen wordt het volgens Weidenfeld duidelijk dat Adenauer twee centrale componenten zag met betrekking tot de ontwikkeling van Europa: het Antieke en christelijke erfgoed. Wat betreft de eerste component meende Adenauer dat niet alleen de filosofie, maar ook de wetenschap, kunst en het rechtssysteem Griekse wortels bezaten. Hij beschouwde de Akropolis en het Capitool als ‘Sinnbilder für Freiheit und Ordnung’⁷². Op een ander moment zei hij:

Das Recht des Individuums, die Würde des Menschen, die Idee der Gerechtigkeit, der Sinn für das Maß, das Verständnis für Kosmos im Sinne einer geistig erfüllten Ordnung, die angstvolle Scheu vor dem Chaos, die Vertrautheit mit dem Kairos (...) sind Ideen, die mir so vermittelt wurden und denen ich sehr Wesentliches meiner Ausprägung verdanke.⁷³

Europa onderscheidde zich daarnaast dus door de christelijke traditie. Het communistische deel van de wereld vormde wat dat betreft niet alleen een territoriale, maar ook een culturele en religieuze bedreiging. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 zag Adenauer als een verwoording van christelijk-humanistische⁷⁴ waarden. Daartoe behoorden in Adenauers ogen het recht op persoonlijke vrijheid, de menselijke waardigheid en de democratische rechtstaat. Het communisme was daarmee onverenigbaar. De twee voor Europa kenmerkende tradities – de Antieke en christelijke – kwamen wat Adenauer betreft het best tot uiting in het begrip vrijheid.⁷⁵ Vrijheid en politiek waren in zijn ogen twee kanten van dezelfde medaille. Weidenfeld meent dat vrijheid de kern was van het begrippenkader dat Adenauer met Europa verbond en illustreert dat met de volgende woorden:

Das Fundament der deutschen Politik kann ich mit wenigen Sätzen umreißen: Wir wollen die Freiheit.⁷⁶

---

⁷² Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 85.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Voor een korte, maar heldere bespreking van de relatie tussen christendom en humanisme zie E. Jurgens, ‘Humanisme staat niet tegenover godsdienst, maar tegenover barbarij’, in: G.J. Buijs (red.), *Thomas More en de toekomst van Europa – H.E.S. Woldring Afscheidsrede*, (Budel 2008) 33-41. Jurgens wijst onder meer op het vertaalprobleem dat zich voordoet met betrekking tot deze term. Het Nederlands en Duits onderscheiden humaniteit (menselijkheid) van humanisme (verwijzend naar de geesteshouding of het ‘Bildungsideal’ dat verbonden is met menselijkheid), terwijl dat in het Frans en Engels niet het geval is (humanisme/humanism). Adenauer’s interpretatie van humanisme stond dichtbij die van iemand als Thomas Mann. Voor Mann stond ‘Humanität’ voor de tegenpool van de barbarij die het nationaalsocialisme over Duitsland gebracht had. Humanisme verbond hij aan woorden als waarheid, ratio, en democratie. Zie bijvoorbeeld: T. Mann, *Adel des Geistes – Sechzehn Versuche zum Problem der Humanität*, (Stockholm 1955).

⁷⁵ Ook diverse juristen beschouwen de articulatie van het begrip vrijheid als onontbeerlijk voor het begrijpen van wat Europa is. Zie o.m. D.H.M. Meuwissen, *Capita selecta van de rechtsfilosofie* (Groningen 2002), 329.

⁷⁶ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 87.

Tijdens een toespraak voor het Royal Institute of International Affairs in Londen op 6 december 1951, stelde Adenauer dat de westerse cultuur berustte op individuele vrijheid en de gelding van het recht in de samenleving. In zijn ogen stond het Avondland voor twee grote opgaven. Ten eerste was dat de verwerkelijking en waarborging van de democratie. Daarnaast diende men zich in internationaal verband aaneen te sluiten om vrede en recht na te streven.⁷⁷

Wat verstond Adenauer echter onder het begrip 'vrijheid'? Allereerst schaarde hij hier 'onafhankelijkheid' onder, in de zin van 'een afwezigheid van inmenging'. Daarbij was het met name van belang dat de privésfeer beschermd werd tegen ongebreidelde invloed van de staat. Veel aspecten van het sociale leven van burgers zouden overgelaten moeten worden aan het persoonlijk initiatief en verantwoordelijkheidsbesef van het individu. Dit stond echter niet op zichzelf, maar zou zich 'in dieser Freiheit des Handelns als Mitursprung des Gewebes der Beziehungen der gemeinsamen Selbstinterpretation, der gemeinsamen Ordnung verstehen können'.⁷⁸ Vrijheid stond in het vocabulaire van Adenauer niet voor onbegrensdeheid, bandeloosheid of willekeur: bij de uitoefening van vrijheid verplichtte ieder individu zich om de verantwoordelijkheid die men had naar de medemens en het hele volk niet uit het oog te verliezen.⁷⁹ De oorsprong van de vrijheid lag daarbij niet in het individu, maar in de gemeenschap, zonder dat alle individuen daarmee gelijkvormig zouden worden. Het recht op vrijheid kwam – in de ogen van Adenauer – het best tot uitdrukking wanneer ieder de mogelijkheid had om tot zijn bestemming te komen.⁸⁰ Deze vrijheid hoorde verankerd te zijn in het recht, dat volgens hem ook een erfenis van de Europese geschiedenis was. Uiteindelijk diende Europa een 'Rechtsgenossenschaft' te zijn dat naar vrede streefde en oorlogen tot het verleden liet behoren.⁸¹

---

⁷⁷ K. Adenauer, 'Deutschland in den Problemen unserer Zeit – Ansprache im Royal Institute of International Affairs im Chatham House, London', in: Adenauer, *Reden*, 232-236, aldaar 233.

⁷⁸ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 88.

⁷⁹ Adenauer, 'Grundsatzrede', 86.

⁸⁰ Daarmee wordt het individu in zekere zin toch de maat der dingen en kan men zich afvragen of de oorsprong van vrijheid voor Adenauer dan wel echt in de gemeenschap lag. Wellicht komt die oorsprong dan dichter bij het (christelijke) begrip 'menselijke waardigheid'. Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat de menselijke waardigheid inderdaad de kernwaarde is. Alle andere (Europese) waarden vloeien daaruit voort. Ook het Handvest van de Grondrechten voor de Europese Unie begint met de menselijke waardigheid. Dan pas volgen vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Zie ook F. Fukuyama, *The end of history and the last man* (New York 1992, 2006) 302-312; COMECE, *Global governance. Our responsibility to make globalisation an opportunity for all*, (Brussel 2001).

⁸¹ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 89.

Politieke functie van het christendom

‘Es geht darum, ob Europa christlich bleibt oder ob Europa heidnisch wird’⁸², sprak Adenauer ooit. Bovendien zag hij in het Europese eenwordingsproces een reddingsoperatie van de christelijke wereld:

Unsere Außenpolitik (...) dient der Sicherheit und der Freiheit Deutschlands und des ganzen Westens und damit der christlichen Welt. Es geht um nichts weniger als um unsere Existenz als Christen. (...) Es war geradezu eine schöpferische Tat, ein Aufbruch aus einer jahrhundertelangen Lähmung, als sich nach dem Zusammenbruch die Union katholischer und evangelischer Christen, die gemeinsam unter der nationalsozialistischen Verfolgung zu leiden hatten, bildete. Von dieser Union gingen auch starke außenpolitische Impulse zur Einigung Europas aus. Das abendländische Erbe (...) kann gegen den Ansturm des Bolschewismus nur dann erfolgreich verteidigt werden, wenn die freie Völker Europas den nationalstaatlichen Egoismus überwinden und sich immer stärker zusammenschließen.⁸³

Een ieder die enigszins thuis is in de christendemocratische traditie weet dat daar eens in de zoveel tijd de discussie over de ‘C’ losbarst. Ook voor Adenauer – als voorman van de CDU – was dit geen vreemde debat. Hoewel hij een devoot katholiek was en de zondagse kerkgang een vast onderdeel van zijn leven vormde, ging hij terughoudend om met het gebruiken van de C voor politieke doeleinden: ‘Ich will nicht etwa, dass wir eine Art christlicher Missionsverein sind, kein Gedanke daran.’ Wat hem betreft diende – ondanks godsdienstige inspiratie – de politieke ratio nooit genegeerd te worden.⁸⁴ In deze context merkte hij ooit op dat het in de praktijk van alle dag vaak goed was om ‘das Rößlein der Theorie ruhig im Stalle stehen zu lassen’⁸⁵. Adenauer onderstreepte dat zijn geloof een privézaak was die niet *misbruikt* mocht worden om zijn politieke keuzes te legitimeren.⁸⁶ Wat dat betreft staat Adenauer op een lijn met zijn tijdgenoot, de geestelijke Romano Guardini die eveneens grote vraagtekens plaatste bij het misbruik van het predicaat ‘christelijk’.⁸⁷

---

⁸² Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 92. Wellicht heeft hij deze quote ‘geleend’ van Guardini. In dat geval moeten we deze ook interpreteren als een streven naar een dienende rol van Europa voor de wereld. Zie Waanders, ‘Op weg naar Europa’, 24-28; R. Guardini, ‘Europa und Christliche Weltanschauung’, in: Guardini, *Stationen und Rückblicke*, (Würzburg 1965) 9-22.

⁸³ Ibidem. Zie ook Adenauer, ‘Eine Hoffnung’, 125.

⁸⁴ Ibidem, 94.

⁸⁵ Geciteerd in W. Scheel, ‘Die geistigen Grundlagen des Menschen und Politikers Konrad Adenauer’, in: D. Blumenwitz e.a., *Konrad Adenauer und seine Zeit – Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers*, (Stuttgart 1976) 21-28, aldaar 25.

⁸⁶ Kaiser, *Christian Democracy*, 174.

⁸⁷ ‘In welk opzicht kan men van christelijke cultuur spreken? Is ze een werkschema, dat men kan opzetten en stap voor stap uitvoeren? Wanneer we voorbijzien aan alle zakelijke en persoonlijke onvolkomenheden bij de individuen, is er dan niet iets dat ons waarschuwt, dat de religieuze zuiverheid van het christendom juist gevaar loopt door die etiketten van ‘christelijke partij’, ‘christelijke politiek’, christelijke maatschappij, christelijke filosofie’? (...) Kan het culturele element binnen het christenleven een functie vervullen? Inderdaad. Het kan

Desalniettemin was de motivatie voor Adenauer's politieke handelen wel degelijk gelegen in zijn geloof. Zelf gaf hij regelmatig aan zich ervoor in te zetten 'daß sich auch in dieser Welt die von Gott gewollte Ordnung durchsetzt'.⁸⁸ Zijn geloof gaf voor Adenauer wel de richting aan van zijn politieke handelen, maar vormde geen handboek voor het oplossen van de praktische politieke problematiek van alledag.⁸⁹

De CDU nam de menselijke waardigheid als uitgangspunt van haar politieke handelen: ieder mens was uniek en bezat een eigen waarde die niemand hem af kon nemen. Daar vloeide een politieke filosofie uit voort

der in Deutschland seit langem üblichen. Nach dieser Auffassung ist weder der Staat, noch die Wirtschaft, noch die Kultur Selbstzweck; sie haben eine dienende Funktion gegenüber der Person.⁹⁰

Volgens Weidenfeld was de politieke functie van het christendom met betrekking tot Europa tweeledig. Allereerst betrof het een algemene motivatie voor het politieke handelen en voor een zekere solidariteit met de rest van de wereld. Adenauer's huldiging van dit principe zou met een aardige anekdote verduidelijkt kunnen worden. In de zomer van 1963 had Adenauer een ontmoeting met de Amerikaanse evangelicale prediker Billy Graham. Deze laatste wijdde richting de Duitse Bundeskanzler nogal uit over zijn geloofs zekerheid. Op een gegeven moment antwoordde Adenauer:

Ich bin froh, daß ich katholisch bin. Da genügt es, wenn man den aufrichtigen Wunsch hat, glauben zu können. Denn Glauben ist eine Gnade, die man nicht erzwingen kann.⁹¹

Bovendien citeert Weidenfeld Herman Ehlers die zich ook uitgesproken heeft over de wijze waarop Adenauer geïnspireerd werd door zijn geloof:

Wir werden alle einmal Rechenschaft ablegen müssen über unser Wirken hier auf Erden. Wenn an jenem Tage die Frage nach dem Sinn seines Lebens an Konrad Adenauer ergeht, wird er den Kopf mit dem alten Gärtnerhut heben, den Staub von seinen Knien klopfen und wahrscheinlich antworten: 'Ich habe von morgens bis abends

---

helpen de inhoud ervan te belichten, het kan dit leven tot ontplooiing brengen, het ordenen en gestalte geven, het tot dieper inzicht brengen, tot betere waardering en tot juister handelen. (...) Maar er bestaat ook een nee tegenover het ja. Er bestaat een ernstig gevaar, dat de religie in de cultuur opgaat. Steeds weer is het christelijk geweten in verzet gekomen, heeft het geëist, dat de tempel gereinigd zou worden.' R. Guardini, 'Gedachten over de verhouding tussen christendom en cultuur', in: Guardini, *Peilingen van het christelijk denken*, (Tielt, 1965) 171-216, aldaar 191-2.

⁸⁸ Scheel, 'geistigen Grundlagen', 26.

⁸⁹ H-J. von Merkat, 'Betrachtungen zu den Grundwerten und zum Stil Adenauer's Politik', in: Blumenwitz, *Konrad Adenauer*, 122-131, aldaar 126.

⁹⁰ Adenauer, 'Grundsatzrede', 86.

⁹¹ Scheel, 'geistigen Grundlagen', 26.

Unkraut gejätet und Reben gepflanzt, Herr, und ich habe geglaubt, daß ich in deinem Weinberg für dich arbeite.⁹²

Een ander aspect betreffende de politieke functie van het christendom werd gevoed door de onuitwisbare indrukken die de periode van het nationaalsocialisme had achtergelaten. Deze leidden namelijk tot de vraag hoe politieke macht en het primaat van de staat zich op een verantwoorde manier zouden kunnen ontwikkelen in het perspectief van vrijheid en recht. Deze kwestie heeft betrekking op de vraag hoe het individu zich verhoudt ten opzichte van de gemeenschap. In de traditie waarin Adenauer stond leefde de opvatting dat de gemeenschap een bepaalde verankering diende te hebben. Een individu is in die gemeenschap niet slechts een individu, maar is bovendien de representant van een zekere 'transzendenten Allgemeinheit'. Deze notie is van belang wanneer staat, gemeenschap en individu met elkaar in conflict komen. Indien men een transcendente verankering van het individuele geweten erkent, dan kan een individu gelegitimeerd van mening verschillen met de rest van de gemeenschap. Wanneer deze erkenning ontbreekt, dan zou het kunnen gebeuren dat in naam van de partij, de staat of welk orgaan dan ook het individu gehinderd wordt in zijn 'zijn'. Met deze erkenning 'haben Inhalte des allgemein Verbindlichen lediglich Anspruch auf Geltung, nicht jedoch auf Wahrheit'. Op die manier is het geloof geen concreet politiek programma maar behoort ze 'in den Bereich der Voraussetzungen von Politik'.⁹³

Europa en democratie

In Adenauers denken met betrekking tot het politieke systeem van Europa kwam allereerst de angst voor een totalitaire staat naar boven. Adenauer zag in West-Europa een verlangen naar een 'Omnipotenz des Staates'. Wanneer de mensheid teveel vertrouwen stelde in de staat en te weinig in het individu, dan kon dit gevaarlijke consequenties hebben:

Der Nationalsozialismus sei die Konsequenz aus dieser Machtanbetung und der Verachtung des Einzelmenschen gewesen. Das deutsche Volk krankt seit vielen Jaharzehnten in allen seinen Schichten an einer falschen Auffassung vom Staat, von der Macht, von der Stellung der Einzelperson. Es hat den Staat zum Götzen gemacht und auf den Altar erhoben. Die Einzelperson, ihre Würde und ihren Wert hat es diesem Götzen geopfert.⁹⁴

---

⁹² Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, *ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, 96-8.

⁹⁴ K. Adenauer, 'Grundsatzrede des 1. Vorsitzenden der Christlich-Demokratischen Union für die Britische Zone in der Aula der Kölner Universität 24 maart 1946', in: Adenauer, *Reden*, 82-106, aldaar 85.

De Britse historicus Ronald Irving stelt dat in Adenauer's ogen deze ontwikkeling zich al gedurende de periode van het keizerrijk had ingezet, maar dat zij gedurende het nazitijdperk had doorgezet in de richting van 'a Dantean inferno'.⁹⁵ De vergoddelijking van de staat was volgens Adenauer het gevolg van de door Herder en andere Romantici gepropageerde 'Volksgeist', evenals Hegel die de staat zag als belichaming van 'Vernunft und Sittlichkeit'. Dit resulteerde vervolgens in een onderwaardering van het individu.⁹⁶ Het had er volgens Adenauer bij de nationaalsocialisten en marxisten zelfs toe geleid dat 'Macht vor Recht geht, daß die Person nichts und der Staat alles ist'.⁹⁷ In de ogen van Adenauer was het vergoddelijken van de staat in strijd met wat hij het christelijk natuurrecht noemde:

'Wir wollen die Grundsätze des christlichen Naturrechtes wiederherstellen.'⁹⁸

'In die opvatting is het individu belangrijker dan de staat en in zijn waardigheid, vrijheid en zelfstandigheid vindt de staat niet alleen haar grens, maar ook haar oriëntatiepunt. De staat diende 'die schaffende Kräfte des Volkes zu wecken, zusammenzuführen, zu pflegen und zu schützen'. Het volk moest verantwoordelijkheidsbesef en zelfstandigheid bijgebracht worden. 'Der Staat soll sein eine auf Recht und Freiheit ruhende Schicksalgemeinschaft verantwortlicher Personen, die die verschiedenen Interessen, Weltanschauungen und Meinungen zusammenfaßt.'⁹⁹ Uiteindelijk was de staat een 'von Gott gewollte und darum auch auf Gott gegründete Ordnung', dat impliceerde dat een ieder die op wat voor manier dan ook statelijke verantwoordelijkheid droeg zich diende te realiseren dat hij 'diese Verantwortung vor seinem Gewissen und vor Gott auch wirklich trägt'.¹⁰⁰ In Adenauer's visie was het dus niet zo dat het individu in alles verantwoording aan de staat moest afleggen. De staat leek in zijn redenering veeleer een door God gewild middel om de wereldlijke orde te bewaren. Als individu kon je daar – in verantwoordelijkheid naar God en geweten – aan bijdragen.

In Adenauer's optiek diende de gemeenschap de democratische orde te voeden en daarmee 'die Staatsgewalt' te dragen. Op die manier droeg democratie bij aan de integratie van individuen in het geheel van de gemeenschap. Maar wellicht is 'integratie' hier niet de juiste term: 'Der freie Staatsbürger wird nicht integriert, sonder er nimmt aktiv gestaltend und entscheidend am Prozeß gemeinsamer Integration teil.'¹⁰¹ In Adenauer's ogen was de ware democratie 'der Wurzelboden der voll entfalteteten Persönlichkeit'. Het individu diende – binnen de gemeenschap – tot volle vrijheid te

---

⁹⁵ R. Irving, *Adenauer*, (Londen 2002) 59.

⁹⁶ Adenauer, 'Grundsatzrede', 85.

⁹⁷ K. Adenauer, 'Eine Hoffnung für Europa' 28 augustus 1948, in: Adenauer, *Reden*, 122-132, aldaar 124.

⁹⁸ Adenauer, 'Grundsatzrede', 86.

⁹⁹ *Ibidem*, 87.

¹⁰⁰ K. Adenauer, 'Europa steht auf dem Spiel', 259-260.

¹⁰¹ Adenauer, 'Grundsatzrede', *ibidem*.

kunnen komen. De beste manier om dit te waarborgen lag in zijn ogen in een federale ordening van de staat. Op die manier was het niet nodig om eventuele maatschappelijke conflicten op te laten lossen door de staat.¹⁰² Dit sloot het beste aan bij het organische beeld van de samenleving dat Adenauer had en legde verantwoordelijkheid op de juiste plek, geheel conform het Rooms-katholieke subsidiariteitsbeginsel. Uiteindelijk was voor hem de parlementaire democratie meer dan een politiek systeem: 'sie ist eine Weltanschauung' die zijn wortels had in de waardigheid van ieder mens zoals het christendom die ontwikkeld had. De democratie diende deze, samen met de onvervreembare rechten van de mens, te waarborgen op het politieke, economische en culturele vlak. Dat is wat het voor Adenauer betekende om christendemocraat te zijn: alleen een democratisch systeem dat geworteld is in de 'christlich-abendländischen Weltanschauung, in dem christlichen Naturrecht, in den Grundsätzen der christlichen Ethik wurzelt', zou de uitdagingen van de moderne tijd aankunnen.¹⁰³

Frans-Duitse as

De Frans-Duitse as werd onlangs omschreven als 'het eigenlijke plot van het "grote verhaal" van de [Europese] integratie.¹⁰⁴ Adenauer achtte de Frans-Duitse relaties na 1945 nog meer nodig dan in 1919, zonder dat deze houding opgevat moest worden als anti-Brits. Desalniettemin realiseerde hij zich dat het aanhalen van de banden met Frankrijk een lastige opgave zou zijn gezien de anti-Duitse sentimenten die leefden in Frankrijk ten gevolge van de twee wereldoorlogen. De Franse opvattingen over de Saar, het Roergebied en de toekomst van (het verdeelde) Duitsland maakten dit niet gemakkelijker.¹⁰⁵ Toch bleef Adenauer zich inzetten voor verzoening van de oude ervvijanden. Daarbij zouden de Frans-Duitse betrekkingen tot een van de speerpunten van zijn buitenlands beleid gemaakt worden, waarbij hij tegemoet wilde komen aan de Franse angst voor een te sterke Duitse staat. Adenauer ging zelfs zo ver dat hij een omvattende economische Unie van Frankrijk en Duitsland opperde: 'Eine Union zwischen Frankreich und Deutschland würde einem schwerkranken Europa neues Leben und einem kraftvollen Auftrieb geben.' De verhoudingen tussen Bonn en Parijs zouden echter niet alleen een economisch en politiek karakter moeten hebben. Zo was Adenauer een groot voorstander van het aanhalen van culturele relaties. Daarbij dacht hij aan uitwisselingen tussen Franse en Duitse scholieren die wederzijdse concerten zouden bezoeken.¹⁰⁶ Meteen na 1945 was het echter maar de vraag hoe alles zich zou ontwikkelen. Daarom wendde Adenauer zijn invloed

---

¹⁰² Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 104.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ T. Nijhuis, 'Frans-Duitse as behoort tot de infrastructuur van het oude Europa', *Krachtproef Europa*, 60-67, aldaar 60.

¹⁰⁵ R. Irving, *Adenauer*, (Londen 2002), 108-109.

¹⁰⁶ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 56-57. Citaat op 57.

aan op de plek waar dat kon: in en om Keulen. Hij wilde de positie van zijn stad en regio – het Rijnland – verbeteren door een nauwe economische samenwerking met Frankrijk en de Benelux. Hij was vastbesloten om het Rijnland weer op te bouwen, onafhankelijk van wat er met de rest van Duitsland zou gebeuren. Reeds in 1945 had Adenauer hiertoe de eerste gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van De Gaulle. Door een conflict met de Britten moest Adenauer echter aftreden als burgemeester van Keulen en ook De Gaulle trad enige tijd later terug, waardoor dit initiatief een stille dood dreigde te sterven.¹⁰⁷ De opvolgers van De Gaulle schenen namelijk weinig interesse te hebben in Adenauer's project. Met name ten tijde van het ministerschap van de Fransman Georges Bidault, de nationalistische leider van het voormalige Franse verzet, op Buitenlandse Zaken waren de verhoudingen tussen beide landen stroef. Onder zijn opvolger Robert Schuman bleven de relaties in eerste instantie eveneens koel. Zo protesteerde deze heftig tegen de Brits-Amerikaanse beslissing om de industrieën in het Roergebied terug te geven aan Duitsland. Helemaal omdat de Fransen niet geconsulteerd waren in deze kwestie. Toch hielpen de overeenkomsten tussen Schuman en Adenauer de Frans-Duitse verhoudingen: beiden hadden, volgens Irving, een pragmatische en kosmopolitische benadering van politiek. Bovendien was Schuman in 1886 geboren uit Duitse ouders, opgeleid aan Duitse scholen en universiteiten en hij was pas op 33 jarige leeftijd in 1919 Frans staatsburger geworden. Voorts was Schuman net als Adenauer een devoot katholiek en een uitgesproken tegenstander van de nazi's: ook werden zij allebei enige tijd gevangen gehouden door de Gestapo.¹⁰⁸ De contacten tussen Adenauer en Schuman zijn onderwerp van uitgebreid historisch debat. Zo suggereert Hans-Peter Schwarz een langdurige relatie tussen beiden die zijn oorsprong aan het begin van de jaren twintig zou hebben. Henning Köhler meent echter dat dit onderdeel uitmaakt van de grote propagandamachine die zijn werk doet om Adenauer neer te zetten als de ene grote Europeaan die al jaren lang goede contacten onderhield met die andere grote Europeaan, Schuman.¹⁰⁹ Kaiser wijst erop dat Schuman in 1932 aanwezig was op een congres van de SIPDIC in Keulen dat voorgezeten werd door Adenauer. Gegeven Adenauer's interesse in Frans-Duitse relaties en het feit dat Schuman niet alleen vloeiend Duits sprak, maar dat beiden lid waren geweest van dezelfde katholieke studentenvereniging¹¹⁰ in Bonn doet Kaiser veronderstellen dat zij elkaar daar in Keulen op zijn minst gesproken moeten hebben. Een van de kerngebeurtenissen in deze discussie is een persoonlijke ontmoeting die Adenauer en Schuman in oktober 1948 hadden in Bassenheim, destijds behorend tot de Franse zone. Naar aanleiding daarvan verzond de CDU een persbericht

---

¹⁰⁷ H. Köhler, *Adenauer – Eine politische Biographie*, (Frankfurt am Main, 1994) 583-585.

¹⁰⁸ P.W. Wenger, 'Schuman und Adenauer', in Blumenwitz, *Konrad Adenauer*, 395-414, aldaar 397-398.

¹⁰⁹ Köhler, *Adenauer*, 586.

¹¹⁰ Volgens Paul Wilhelm Wenger ging het niet om dezelfde vereniging. Hij zegt het als volgt: 'Beiden waren in Bonn Mitglieder katholischer, nicht farbentragender Verbindungen (Adenauer bei KV Arminia, Schuman bei Unitas-Salis) (...). P.W. Wenger, 'Schuman und Adenauer', in Blumenwitz, *Konrad Adenauer*, 395-414, aldaar 396.

waarin gesteld werd dat beide heren reeds voor 1933 vriendschappelijke contacten onderhielden. Köhler noemt dit een communicatietruc. Kaiser acht dit echter onwaarschijnlijk door te stellen dat dit persbericht – gegeven Adenauer's controle over de informatievoorziening van de CDU – van hemzelf afkomstig moet zijn. Bovendien verwijst hij naar Adenauer's rapportage over de ontmoeting met Schuman waarin hij over Schuman spreekt als 'een oude bekende'.¹¹¹ Het opvallende is dan weer dat Schuman zelf ooit te kennen heeft gegeven Adenauer pas in augustus 1949 voor het eerst gesproken te hebben toen hij als minister van buitenlandse zaken een verkennende reis door Duitsland maakte.¹¹² In ieder geval lijkt het erop dat de vervanging van Bidault door Schuman op zijn minst heeft bijgedragen aan een minder anti-Duitse houding aan de Quai d'Orsay.¹¹³

Dritte Macht

Al snel na het einde van de Tweede Wereldoorlog kwam Adenauer tot de conclusie dat niet alleen Duitsland, maar ook Europa en in feite de gehele wereld was opgedeeld in twee kampen. Deze tweedeling zou in zijn ogen het uitgangspunt moeten zijn van de wederopbouw van zowel Duitsland als Europa.¹¹⁴ In deze politieke realiteit zag Adenauer een direct gevaar. Het feit dat de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten de enige twee concurrerende grootmachten waren, maakte dat de rest van de wereld per definitie altijd in indirect gevaar verkeerde. 'Darum', zo zei Adenauer op 22 april 1950, 'ist es absolut nötig, daß im Interesse des Friedens der Welt eine dritte Macht entsteht.' Die derde macht zou gevormd moeten worden door een federaal Europa, dat zich niet ging meten met de VS of Sovjet-Unie, maar dat zich tussen die twee voor de vrede zou kunnen inzetten. Een economisch en politiek verenigd Europa zou dan als dam kunnen fungeren tegen het Aziatische gevaar. Daarmee kreeg Europa een taak voor de hele wereld.¹¹⁵ Met Adenauers pleidooi voor Europa als 'dritte Macht' in mei 1950 wordt aangetoond dat Kaisers stelling dat alle Europese christendemocraten in 1949 dit ideaal hadden laten varen onjuist is.

---

¹¹¹Kaiser, *Christian Democracy*, 214. Het zou bovendien interessant zijn om de 'Maria Laach-connectie' te onderzoeken: Adenauer verbleef gedurende de Tweede Wereldoorlog langere tijd in het klooster aldaar en bouwde goede contacten op met de abt, Ildefons Herwegen. Ook Schuman onderhield goede contacten met Herwegen, evenals de Duitse priester en hoogleraar Romano Guardini die onder het nazi-regime zijn professoraten moest opgeven. Guardini is in de RK-wereld ontzettend belangrijk geweest voor de ontwikkeling van een katholieke wereldbeschouwing en, niet in de laatste plaats, van een visie op Europa.

¹¹² Wenger, 'Schuman und Adenauer', 399. Of Schuman vergiste zich hier, of hij loog.

¹¹³ Overigens wijst Köhler erop dat men bij inwoners van een grensstreek ook regelmatig extreem nationalisme kan ontdekken. *Adenauer*, 585.

¹¹⁴ J. Foschepoth, 'Westintegration statt Wiedervereinigung: Adenauers Deutschlandpolitik 1949-1955', J. Foschepoth, *Adenauer und die Deutsche Frage*, (Göttingen 1988), 29-60, aldaar 32.

¹¹⁵ Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 58. Vgl. Guardini, *Europa*; Foschepoth, 'Westintegration statt Wiedervereinigung', *ibidem*.

Hoofdstuk 3: De weg naar Rome

Westbindung of hereniging?

Het hoofddoel van Adenauer's buitenlandse politiek was volgens de Duitse historicus Josef Foschepoth 'die Erlangung der Soeveränität für den westdeutschen Teilstaat'. In zijn ogen was het ook in het belang van Frankrijk en Groot-Brittannië 'der nicht von Rußland bezetzte Teil Deutschlands' economisch en politiek weer op te bouwen. Alleen op die manier zou op termijn een herenigingspolitiek kansrijk zijn. De reden dat Adenauer niet op korte termijn naar Duitse hereniging streefde was – zoals Foschepoth het noemt 'sein Misstrauen in das deutsche Volk'. Hij vreesde dat een snel herenigd – en daarmee neutraal – Duitsland uiteindelijk de kant van Moskou zou kiezen. Hereniging, gelijkberechtiging en 'Westbindung' waren wat dat betreft nauw met elkaar verbonden: Adenauer kon in Duitsland alleen steun krijgen voor zijn politiek van 'Westbindung' wanneer hij dit direct zou verbinden aan de Duitse hereniging als ultieme doel. Tegelijkertijd zou gelijkberechtiging van West-Duitsland alleen plaats kunnen vinden wanneer het zich volledig zou committeren aan het Westen.¹¹⁶ In die zin had zijn Europese politiek een tweeledig doel:

Die Europa-Politik hat einen doppelten Sinn. Sie ist für sich allein unbedingt notwendig und richtig. Sie hilft aber zugleich, die Einheit Deutschlands in Freiheit herzustellen.¹¹⁷

Haffner houdt er een iets andere opvatting op na. In zijn ogen hield Adenauer de tweede helft van de jaren vijftig geen rekening meer met hereniging. Indien zijn politiek tot hereniging geleid zou hebben had hij dat beschouwd als een 'bonus':

Ongetwijfeld wilde hij zoveel mogelijk eenheid, maar alleen op voorwaarde dat zijn Duitsland – of het zich nu uitstreckte tot de Memel of tot de Oder en Neisse of slechts tot de Elbe en de Werra – voorgoed stevig en onlosmakelijk verbonden zou zijn met zijn westerburen en vast verankerd in een westerse gemeenschap van staten. Nooit zou het meer mogen blootstaan aan de verleiding van een zigzagpolitiek tussen Oost en West, nooit meer aan het gevaar van een twee-frontenoorlog tegen Oost en West. Dat zag hij als het hoogste gebod van de Duitse veiligheid, waaraan al het andere ondergeschikt moest worden gemaakt.¹¹⁸

De noodzaak van 'Atlantische vervlechting' werd volgens Adenauer alleen nog maar duidelijker na het uitbreken van de Koreaanse oorlog. De Verenigde Staten gingen zichzelf verder bewapenen en kwamen bovendien tot de overtuiging dat het verstandig zou zijn wanneer ook West-Duitsland dit

---

¹¹⁶ Foschepoth, 'Westintegration statt Wiedervereinigung', 29-60.

¹¹⁷ Geciteerd in Weidenfeld, *Adenauer und Europa*, 111.

¹¹⁸ Haffner, 'Adenauer', 164-165.

zou gaan doen. Een militair sterk Europa zou – in de ogen van Adenauer – noodzakelijk zijn om de dreiging van de Sovjet-Unie te weerstaan. In het andere geval zou de VS zich op termijn niet meer interesseren voor Europa en zich langzamerhand terugtrekken. Op dat moment zou Moskou vrijbaan krijgen. Europese integratie zou dus kunnen waarborgen dat de Amerikanen Europa de moeite waard vonden om in te blijven investeren. In die zin hoorden voor Adenauer Westbindung, Europese integratie en het Atlantisch bondgenootschap bij elkaar.¹¹⁹

Schumanplan en EGKS

Op 8 mei 1950 ontving Adenauer een brief van Robert Schuman waarin hij aankondigde de volgende dag een plan te presenteren. Daarin zou hij aan de West-Duitse regering het voorstel doen om hun gezamenlijke kolen- en staalindustrie ‘einer gemeinschaftlichen hohen Stelle im Rahmen einer Organisation, der die anderen europäischen Länder beitreten könne, zu unterstellen’.¹²⁰ Adenauer twijfelde geen moment of hij het Franse voorstel zou accepteren. Deze samenwerking had hij sinds 1919 gepropageerd en nu was het dan eindelijk zo ver. Daarnaast leek het hem een uitgelezen mogelijkheid om de moeizame verhouding met Frankrijk nieuw leven in te blazen en daarmee verdere Europese samenwerking van een duidelijk uitgangspunt te voorzien. Uiteindelijk vormde het Schumanplan de basis voor de totstandkoming van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS, 18 april 1951).¹²¹ Kaiser stelt dat de totstandkoming van de EGKS voor een belangrijk deel op het conto van het transnationale christendemocratische netwerk te schrijven valt. Binnen dit netwerk was namelijk al regelmatig gesproken over een integratie van de zware industriegebieden. Op het moment dat Schuman zijn plan presenteerde viel dit dus in reeds bewerkte en vruchtbare aarde. Kaiser lijkt hier de rol van de transnationale netwerken op het Europese eenwordingsproces te overschatten. De Amerikanen speelden daar namelijk ook een hele grote rol in. Juist vanuit de aanname dat wanneer Europa zich zou ontwikkelen tot een zelfstandige derde macht, het zich zonder betrokkenheid van de VS zou kunnen verdedigen tegen de Sovjet-Unie. Bovendien zou het bijdragen aan een volledige integratie van West-Duitsland in West-Europa. De Amerikaanse historicus Marc Trachtenberg beschrijft deze denktrant als volgt:

---

¹¹⁹ M.L.L. Segers, *Tussen verzoening en verval – de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome*, (Nijmegen 2006) 56-57. Zie ook Lappenküper, *Die Aussenpolitik*, 7-8.

¹²⁰ H.-P. Schwarz, *Adenauer – Der Aufstieg: 1876-1952*, (Stuttgart 1986) 710-711. Citaat op 711.

¹²¹ Lappenküper, *Die Aussenpolitik*, 7-8. Vgl. Schwarz, *Der Aufstieg*, 710-716.

The Soviet threat on the Elbe would force the west Europeans to put aside their petty differences and unite behind a common policy of defending western civilization; the American presence in western Europe would reassure the west Europeans and allow them more easily to accept the west Germans as real partners.¹²²

Samen met economische belangen motiveerde deze veronderstelling de VS om te bouwen aan een politiek verenigd en federaal Europa. Dit uitte zich ondermeer in het Marshallplan dat heel bewust alleen toekwam aan West-Europese landen. Bovendien meenden de Amerikanen dat West-Duitsland absoluut geïntegreerd moest worden in een verenigd West-Europa omdat anders wellicht heel Duitsland zou gaan vallen onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie. Deze integratie van West-Duitsland zou moeten beginnen met 'economic arrangements' – zoals Marshall in februari 1948 schreef – zodat men later wellicht over zou kunnen gaan tot politieke integratie. In diezelfde maand gaf een belangrijke Amerikaanse beleidsmaker aan dat de VS een groot voorstander was van de economische integratie van West-Europa. Men moest dit vooral zoeken in het opzetten van een orgaan dat zich bezighield met de integratie van industriële regio's zoals het Roergebied. Hiermee formuleerden de Amerikanen dus de kerngedachte van het Schuman Plan dat ruim twee jaar later gepresenteerd zou worden.¹²³ Dit plan zou uitdrukkelijk gesteund worden door de regering-Truman die bovendien een lening van 100 miljoen dollar verstrekke aan de op te zetten EGKS.¹²⁴

Vanuit een anders perspectief valt Kaisers opvatting ook te bekritisieren. Craig Parsons laat zien dat naast slechts een derde van de gehele Franse coalitie, minder dan een derde (55 van de 166) MRP-leden in de Assemblée een voorstander was van Schumans plan. Een deel hekelde het supranationale karakter van de toekomstige EGKS, terwijl een andere groep de instandhouding van de internationale afspraken die na de Duitse capitulatie waren bepleitte. Deze resulteerden onder meer in een internationale status voor het Roergebied. Het was dus niet de MRP – die onderdeel uitmaakte van het christendemocratisch transnationaal netwerk - die Schuman inspireerde tot het presenteren van zijn plan. Parsons stelt dat zijn functie van minister van buitenlandse zaken hem in staat stelde om het onderwerp op de agenda te zetten. Bovendien stond hij eind mei 1950 op een snelle opening van de onderhandelingen. In de voorbereidingen werkte hij doelbewust nauw samen met Jean Monnet van wiens steun hij verzekerd was. Op die manier beperkte hij daarmee de invloed van politieke tegenstanders. Na de ondertekening van het verdrag gebruikte hij binnen de Franse regering andere politieke dossiers om een meerderheid achter zich te krijgen voor de ratificatie: hij presenteerde het verdrag als een 'fait accompli' door zijn collega's voor de keuze te stellen tussen

---

¹²² M. Trachtenberg, *A constructed peace*, 65. Voor een overzicht van de Amerikaanse motieven voor hun steun aan Europese integratie zie ook G. Lundestad, *The United States and Western Europe since 1945*, (New York 2005) 86-91.

¹²³ Trachtenberg, *Constructed peace*, 63 en 76.

¹²⁴ Lundestad, *The United States and Western Europe*, 92.

controle over Duitsland via de EGKS of accepteren dat Frankrijk helemaal geen controle meer zou hebben over haar oude vijand. Daarnaast was het kabinet op dat moment zo verdeeld over het voortbestaan van scholen met een religieuze grondslag en sociaal kwesties dat de traditionalisten en confederalisten nog meer onderlinge verdeeldheid ten gevolge van de EGKS niet aandurfd. Daarom schaarden zij zich uiteindelijk achter Schuman. Ten slotte lijkt het erop dat het grootste deel van de Europese elite in die tijd de kolen- en staalsector als cruciaal zagen voor de wederopbouw van Europa. In dat opzicht was het dus ook niet zo bijzonder dat Schuman met dit voorstel kwam, in tegenstelling tot wat Kaiser suggereert.¹²⁵

Gelijkberechtiging

Op 26 en 27 mei 1952 werd in Bonn het 'Deutschlandverdrag' getekend waarin Duitsland volkenrechtelijk gerehabiliteerd werd. Daarnaast kwamen de zes leden van de EGKS in het voorjaar van 1954 tot een akkoord over de totstandkoming van een 'Europees politiek orgaan' waaraan de Hoge Autoriteit en de EDG-Commissie (waarin het EDG-verdrag voorzag) verantwoording diende af te leggen. Hierdoor zou een begin gemaakt worden met een Europese Politiek Gemeenschap (EPG). Zowel het Deutschlandverdrag als de EPG waren echter onlosmakelijk verbonden met de oprichting van de Europese Defensie Gemeenschap (EDG).¹²⁶ De EDG was een uitwerking van het 'Pleven Plan' waarin Duitsland herbewapend werd via een supranationale Europese autoriteit. Het Duitse leger zou opgenomen worden in een Europees leger dat naast de NAVO-troepen onder aanvoering van de Supreme Commander for Europe (SACEUR) zou komen te staan. Adenauer wilde echter alleen maar bijdragen aan een Europese troepenmacht wanneer Duitsland gelijkberechtigd werd. Voor een belangrijk deel kreeg hij hierin zijn zin, al behielden de VS, Groot-Brittannië en Frankrijk de mogelijkheid 'to intervene in extreme cases in internal German affairs'. Washington, Londen en Parijs schaarden zich echter achter de EDG en voegden er bovendien aan toe dat schending ervan gezien zou worden als een bedreiging van hun eigen veiligheid. Daarmee wierpen zij een dam op tegen de voortdurende angst voor hernieuwde Duitse agressie. De Franse 'Assemblée nationale' verwierp echter het verdrag voor de oprichting van de EDG. Dientengevolge kwamen ook het Deutschlandverdrag en de EPG en daarmee de realisering van de Duitse ambities op losse schroeven te staan. Parsons stelt dat de EDG niet verworpen werd doordat Franse individuele politici tussen 1952 en 1954 fundamenteel van mening gingen veranderen. In 1952 waren het echter Schuman en zijn medestanders die het Franse buitenlandse beleid bepaalden. De Franse regeringspartijen werden het echter niet eens over religieus geïnspireerde scholen en sociaal beleid en het kabinet viel. Schuman vertrok en een centrum-rechts kabinet trad aan tegenover een linkse oppositie. De

---

¹²⁵ Parsons, 'Origins of the EU', 58-62 en 76.

¹²⁶ M. Kohnstamm & M.L.L. Segers, *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm*, (Amsterdam 2008), 38-39.

socialisten – die nu in de oppositie belandden – hoefden zich niet langer te houden aan coalitieoverwegingen en gaven nu aan tegen te zijn. Schumans opvolger – Georges Bidault – was dan wel zijn partijgenoot, maar een tegenstander van de EDG. Daarmee was het plan ten dode opgeschreven. Parsons' conclusie over het sneuvelen van de EDG is als volgt:

[T]he EDC drew its support consistently from minority groups in each of the governing parties. It rose and fell as they obtained and lost agenda control on the *other* [cursivering in origineel] issues that dominated coalition building.¹²⁷

Middels de Verdragen van Parijs (1954) kwam er echter alsnog een volledige opheffing van de geallieerde bezetting van West-Duitsland. De Bondsrepubliek werd volledig soeverein over haar eigen grondgebied en mocht een eigen binnen- en buitenlands beleid voeren. Bovendien kon Duitsland binnen de context van de NAVO een nieuw leger opbouwen.¹²⁸

De onderhandelingen

Tijdens de Conferentie van Venetië (mei 1956) besloten de ministers van buitenlandse zaken van de EGKS om het rapport-Spaak aan te nemen en als uitgangspunt voor verdere onderhandelingen te nemen.¹²⁹ In dat rapport werd duidelijk dat een gemeenschappelijke markt een belangrijk onderdeel van het Europese eenwordingsproces was. Als tussenstap moest er een douane-unie komen. Bovendien diende er een bovenstatelijk lichaam in het leven te worden geroepen om te beslissen over 'de handhaving van de verdragsrechtelijke afspraken ten aanzien van de invoering van de gemeenschappelijke markt'.¹³⁰

Gedurende de onderhandelingen was het dossier van de gemeenschappelijke markt nauw verbonden met dat van EURATOM. Dit was een logische voortzetting van de sectorintegratie: na de eerste samenwerking op het gebied van kolen en staal naar dat op nucleair gebied.¹³¹ Segers laat zien dat er drie factoren waren die de onderhandelingen met betrekking tot EURATOM ernstig

---

¹²⁷ Parsons, 'Origins of the EU', 62-64. Citaat op 64.

¹²⁸ Trachtenberg, *Constructed peace*, 110-140. Er waren echter wel enkele beperkingen: de geallieerden mochten – onafhankelijk van elkaar - nog steeds ingrijpen wanneer de Duitse democratie bedreigd werd. Bovendien moest Adenauer beloven geen gewelddadige hereniging van Duitsland na te streven, noch op een andere manier de Duitse territoriale grenzen op te rekken. Voorts mocht West-Duitsland niet zonder de geallieerde onderhandelingen tot Duitse hereniging openen. Tenslotte behielden de geallieerden het recht om troepen op Duits grondgebied te stationeren.

¹²⁹ M. Kohnstamm & M.L.L. Segers, *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm*, (Amsterdam 2008) 113-115.

¹³⁰ Segers, *Tussen verzoening en verval*, 174-175.

¹³¹ Parsons merkt in dit verband op dat deze veronderstelde 'logische' stap veeleer voortkwam uit het ontbreken van alternatieven. De keuze voor EURATOM en de EEG werd niet gemaakt omdat de EGKS tegenstanders van bovenstatelijke instellingen inmiddels bekeerd waren tot het 'supranationalisme'. Toen de EGKS eenmaal een feit was werden alternatieven voor bijvoorbeeld de EEG minder relevant: 'The EEC of the 1960s (...) rested "on defeated and repressed alternatives".' Parsons, 'Origins of the EU', 76.

bemoelijkten. Allereerst voorzag het Rapport-Spaak in een supranationaal handelsmonopolie voor splijtbaar materiaal. Critici binnen de regering-Adenauer voelden er niets voor om Duitse kennis te delen in supranationaal verband. Zij opteerden voor uitwisseling van kennis op bilateraal niveau – met name met Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Deze houding is niet verwonderlijk in het licht van de tweede problematische factor, namelijk het verlangen van alle West-Europese landen om een gunstige bilaterale overeenkomst te sluiten met de VS. Ten derde wilde Frankrijk de kernenergie die binnen EURATOM opgewekt zou gaan worden voor militaire doeleinden gaan gebruiken. Deze Franse ambitie paste niet in de (vreedzame) doelstellingen van EURATOM. Bovendien leverde dit problemen op met de Verenigde Staten die controle wilden houden op nationale kernenergieprogramma's. Na tussenkomst van Spaak sloten de VS echter inderdaad een overeenkomst met Frankrijk.¹³²

Belangrijke Franse stappen

Voorafgaand aan en tijdens de onderhandelingen werden volgens Parsons aan Franse zijde twee belangrijke stappen gezet ten gunste van de Gemeenschappelijke Markt. De Fransen waren hier in eerste instantie helemaal niet voor te porren. Zowel het Franse bedrijfsleven als de agrarische sector hadden in 1955 en 1956 aangegeven tegen de totstandkoming van de EEG te zijn. De eerste groep vreesde de 'automatic, supranationally administered liberalization in "little Europe"', terwijl de tweede meende dat 'de Zes' een te kleine afzetmarkt zou vormen voor Franse producten. De eerste stap richting EEG werd gezet door minister van buitenlandse zaken Pinay. Voorafgaand aan de conferentie van Messina had hij instructies gekregen om überhaupt niet te praten over de EEG. Deze lapte hij echter aan zijn laars toen hij akkoord ging met de instelling van de Commissie-Spaak. Het rapport van de Commissie-Spaak verbond de EEG en EURATOM met elkaar en beiden borduurden voort op de institutionele inrichting van de EGKS. Veel belangrijke Franse ministeries waren er dan ook helemaal niet blij mee en meenden dat het fundamentele risico's met zich meebracht. De tweede stap werd gezet naar aanleiding van de Franse verkiezingen in januari 1956 die gewonnen werd door de centrumlinkse coalitie onder aanvoering van Pierre Mendès France, de grote tegenstander van de EDG. Tegen de verwachtingen in benoemde president Coty niet hem, maar de socialist Guy Mollet tot premier. Ten eerste omdat ook Mollet, net als Coty, een tegenstander was van Algerijnse onafhankelijkheid, ten tweede omdat beiden ten opzichte van Europa een gemeenschapsstrategie voorstonden. Mollet zette zijn zinnen al snel op het sluiten van een verdrag dat het rapport-Spaak als uitgangspunt nam. Bovendien maakte hij zijn Europese geestverwant

---

¹³² Kohnstamm & Segers, *Europese dagboeken*, 117-118. Zie ook H.J. Küsters, *Die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, (Baden Baden, 1982) 223-224.

Maurice Fauré (Radicaal) verantwoordelijk voor Europese Zaken. Ten slotte startten zij een lobby om de boeren, het bedrijfsleven en de ambtenarij achter het Rapport-Spaak te krijgen.¹³³

Junktin

Sinds februari 1956 had West-Duitsland had met betrekking tot de onderhandelingen over de EEG en EURATOM als uitgangspunt dat zonder de eerste de laatste ook niet zou kunnen bestaan. Deze constructie werd het 'Junktin' genoemd. Frankrijk probeerde namelijk continu de totstandkoming van de EEG te trainen, maar had zelf groot belang bij EURATOM. Door te dreigen met een mislukking van het laatste, hoopte Duitsland het eerste veilig te stellen. Over de totstandkoming was de regering-Adenauer echter tot op het bot verdeeld. Bovendien dienden de Eurosceptici – onder leiding van de partijloze minister van Economische Zaken Ludwig Erhard en minister Franz Josef Strauß (CSU) van Atoomzaken – slechts een van de twee dossiers te frustreren om het hele Europese integratieproces in gevaar te brengen.¹³⁴ Tijdens de conferentie van Venetië pleitte de Duitse delegatie vooral voor de totstandkoming van een douane-unie en de opstelling van concurrentieregels. Verder diende er een 'wederaanpassingsfonds' opgesteld te worden en werd opnieuw het Junktin ter berde gebracht: geen Euratom zonder gemeenschappelijke markt. Uiteindelijk gingen alle leiders daarmee akkoord en werd besloten om een conferentie te organiseren waar verder onderhandeld zou worden over beide verdragen. Op 26 juni zou hier in Brussel een begin mee worden gemaakt. Tenslotte werd in Venetië ook afgesproken dat de ministers van Buitenlandse Zaken elkaar in een kort tijdsbestek regelmatig zouden treffen om te spreken over gevoelige politieke zaken. Het ging dan met name om de positie van de (Franse) overzeese gebieden in de verdragen. In Frankrijk bestonden nog steeds bezwaren tegen de gemeenschappelijke markt. Op 4 september 1956 wis Mollet zijn collega's in het kabinet echter van de noodzaak ervan te overtuigen door te betogen dat er zonder een gemeenschappelijke markt ook geen EURATOM zou komen. Na de nationalisatie van de Suezkanaalmaatschappij door de Egyptische leider Nasser, werd de noodzaak van EURATOM nog groter geacht. Op 20 en 21 oktober van dat jaar slaagde men er echter niet in om tijdens een conferentie in Parijs tot overeenstemming te komen. Frankrijk en Duitsland bleken het oneens over de harmonisatie van de 40-urige werkweek en de uitbetaling van overuren. De mislukking van de conferentie leek Erhard de kans te geven om Duitsland op een andere Europese koers te zetten.¹³⁵ De adviezen die Adenauer vervolgens ontving vanuit zijn ambtelijk apparaat waren zeer verschillend. Economische Zaken (Erhard) stelde dat meegaan met het Franse voorstel voor sociale harmonisatie zeer nadelig zou zijn voor de wereldeconomie, terwijl

---

¹³³ Parsons, 'Origins of the EU', 68-70.

¹³⁴ Kohnstamm & Segers, *Europese dagboeken*, 120-121.

¹³⁵ Segers, *Verzoening en verval*, 187-230. Vgl. Parsons, 'Origins of the EU', 69-70.

het 'Auswärtige Amt' Adenauer aanzette tot het maken van een knieval richting de Fransen op dit gebied. In het andere geval zou het beeld ontstaan dat Duitsland het Europese proces had doen mislukken.¹³⁶ Op 31 oktober schaarde Adenauer zich definitief achter deze laatste lijn die binnen een paar dagen uitgewerkt moest worden. Op 6 november wachtte hem immers een afspraak met Mollet in Parijs waarbij het erop of eronder zou zijn.¹³⁷

6 november 1956

Op diezelfde dag – 31 oktober – liep een ultimatum af dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hadden gesteld aan Israël en Egypte om hun vijandelijkheden in en rond het Suezkanaal te beëindigen die twee dagen eerder waren gestart toen Israël een preventieve inval had gedaan. Toen de Egyptische leider Nasser dit ultimatum naast zich neerlegde, startten de Fransen en Britten hun bombardementen. Al snel bleek echter dat dit een vooropgezet plan was: de Britten en Fransen steunden de Israëlische actie om vervolgens Nasser een kopje kleiner te kunnen maken. Zij werden daarin gesteund door Adenauer die hun optreden zag als een 'Akt europäischer Staatsräson'. In zijn ogen was het een zeer begrijpelijke poging om de Sovjetinvloed in het Midden Oosten te bestrijden.¹³⁸ Adenauer vreesde bovendien voor een 'spillover' van de Russische invloed naar de Arabische en wellicht Europese landen in het Middellandse Zeegebied:

Die Beherrschung des Mittelmeerbeckens durch Sowjetrußland wäre für Europa einfach das Ende. Auf der einen Seite des Mittelbmeerbeckens liegen die mohammedanischen Staaten, die sofort auf die Seite der Russen treten würden. Auf die anderen Seite liegen Frankreich und Italien mit starken kommunistischen Parteien.¹³⁹

Adenauer onderschreef daarmee uiteraard ook het belang van het bestendigen van de positie van Frankrijk en Groot-Brittannië in dit gebied. Dat is geheel in lijn met zijn ideaal de neerwaartse spiraal waarin Europa zich bevond te doorbreken.

Op 5 november werd duidelijk dat de Sovjet-Unie de Suezcrisis zou kunnen laten escaleren tot een wereldoorlog. Maarschalk Baganin verzond brieven aan de Franse en Britse regeringsleiders waarin bedreigd werd met nucleaire aanvallen op hun grondgebieden als zij de vijandelijkheden niet zouden staken. Dezelfde dag schreef hij echter ook een brief aan de Amerikaanse president Eisenhower, waarin hij de laatste oproep om gezamenlijk het geweld te stoppen en bloedvergieten te

---

¹³⁶ H.-P. Schwarz, *Adenauer – Der Staatsmann: 1952-1967*, (Stuttgart 1991) 300-301.

¹³⁷ Kohnstamm & Segers, *Europese dagboeken*, 125-126.

¹³⁸ Köhler, *Adenauer*, 948.

¹³⁹ Geciteerd in Schwarz, *Der Staatsmann*, 301-302.

voorkomen.¹⁴⁰ Op diezelfde dag sloeg het Sovjetleger op bloedige wijze de Hongaarse opstand neer, waarna Adenauer's kabinet in spoedzitting bijeen kwam. Strauß en de kanselier waren het erover eens dat de politieke en militaire eenheid van het Westen zo snel mogelijk hersteld moest worden om tegenwicht te bieden aan een vermoedelijk 'stillschweigender Pakt atomica USA/Sowjets'. West-Europa diende daarom zo spoedig mogelijk te komen tot een zelfstandige defensie om in staat te zijn zichzelf te verdedigen.¹⁴¹ Later op de middag had Adenauer een ontmoeting met enkele journalisten waarin hij beknopt zijn analyse van de crisissituatie gaf:

Dieses Außeinanderklaffen der Politik zwischen Amerika einerseits und Frankreich und England andererseits, das Nichtfunktionieren von NATO, des Rates des Nordatlantikpaktes, der nicht konsultiert worden ist, der Dornröschenschlaf der WEU – das sind eigentlich diejenigen Momente, die zunächst vom westlichen und vom deutschen Standpunkt aus die wichtigsten sind in dem ganzen Vorgängen seit Juni. (...) Wenn es gelingt die WEU, in der ja nicht nur die Montanunion-Staaten sind, sondern auch Grossbritannien ist, wirklich zum Funktionieren zu bringen, dann werden wir es doch viel leichter haben, die NATO zur Funktion zu bringen, und wir werden über NATO zur Funktion der Vereinigten Staaten kommen, und es wird uns dann auch leichter sein, die Vereinigten Staaten wieder mehr in die westliche Politik hineinzubringen. Das scheint mir zunächst eine Hauptaufgabe unserer Politik zu sein.¹⁴²

Voorts vertelde Adenauer de aanwezige journalisten dat hij in eerste instantie bij Mollet op bezoek zou gaan om te laten zien dat de laatste twistappel tussen Frankrijk en Duitsland – De Saar – er niet meer toe deed 'und daß einem Zusammenarbeiten zwischen Frankreich und Deutschland, das ja von allen europäischen Völkern als eine absolute Notwendigkeit betrachtet wird, nunmehr nichts mehr im Wege steht'. Nu stond er echter meer op het spel: de toekomst van het Westers bondgenootschap en het commitment van de VS aan Europa.¹⁴³

In de daaropvolgende nacht kreeg Adenauer in de trein naar Parijs de brief van Bulganin. Deze verontrustte hem zeer. De bondskanselier zag hierin namelijk een poging van de kant van de Russen om met de Amerikanen tot een vergelijk te komen over een opdeling van de wereld tussen de twee supermachten. Doordat Eisenhower dit niet meteen weigerde werd Adenauer zeer wantrouwig: de Amerikanen rekenden er in zijn ogen op dat atoompotentieel – en de dreiging met het gebruik ervan - de wereldvrede zou kunnen waarborgen. Om het hoofd te bieden aan dit naïeve geloof diende Europa zich te verenigen ten opzichte van de Verenigde Staten.¹⁴⁴ Bovendien had de

---

¹⁴⁰ FRUS: 1955-1957 *Volume XVI: Doc 505; Letter from Prime Minister Bulganin to President Eisenhower, Moscow 5 November 1956.*

¹⁴¹ Segers, *Verzoening en verval*, 243-244.

¹⁴² '5. November 1956 - Informationsgespräch', Küsters, *Teegespräche*, 156-172, aldaar 157-158.

¹⁴³ '5. November 1956', 159.

¹⁴⁴ Kohnstamm & Segers, *Europese dagboeken*, 126-127.

Amerikaanse admiraal Radford een paar maanden eerder aangekondigd de militaire aanwezigheid van de VS in Europa met 800.000 man te willen verminderen. Dit gaf Adenauer de indruk dat Washington de NAVO verwaarloosde. Daarmee was er voor Europa nog meer reden om de handen ineen te slaan.¹⁴⁵ Eerder had hij al de hoop uitgesproken dat Europa dit ook zou doen:

Ich bin auch überzeugt, daß Europa es nicht ertragen wird, daß zwei Mächte dadurch, daß sie im Besitz der größten nuklearen Waffen sind, die Welt beherrschen.¹⁴⁶

Gedurende zijn overleg met Mollet stelde Adenauer hem de vraag of de VS hadden toegezegd te interveniëren bij een eventuele Russische aanval op Frans grondgebied. Navraag bij Dulles leerde dat de Amerikanen de Frans-Britse aanval in Suez nog steeds afkeurden en bovendien niet van plan waren om de Russen onder druk te zetten om in te tomen.¹⁴⁷ Adenauer vond dit onbegrijpelijk: als twee Europese machten gezamenlijk optrokken tegen een dictator moest men toch aan hun kant staan?¹⁴⁸ Toen vervolgens de Britse Prime Minister Anthony Eden instemde met een Amerikaanse oproep tot een staakt-het-vuren, was ook het Franse lot in dezen bezegeld. Vlak daarna werden Mollet en Adenauer het eens: een akkoord werd bereikt over alle twistpunten met betrekking tot de gemeenschappelijke markt en EURATOM, mede doordat hoge diplomaten in de dagen ervoor al vele plooiën hadden gladgestreken.¹⁴⁹

Overzeese gebieden

In het Rapport-Spaak waren de (Franse) overzeese gebieden buiten beschouwing gelaten aangezien het hier om een politiek zeer gevoelig dossier ging. Tijdens de conferentie van Venetië werd besloten dat de ministers van Buitenlandse Zaken elkaar regelmatig zouden treffen om over deze kwestie te spreken. Ondanks de Adenauer-Mollet-overeenkomst van 6 november 1956 waren nog niet alle problemen de wereld uit.¹⁵⁰ Zo bleef er onenigheid over de associatie van de overzeese gebieden. De vraag was of de (met name Belgische en Franse) koloniën onderdeel uit zouden gaan maken van de gemeenschappelijke markt. België en Frankrijk presenteerden een gezamenlijk plan waarin zij de volledige, maar gefaseerde openstelling van de overzeese markten bepleitten. Alle lidstaten van de EEG zouden dan toegang krijgen tot die markten. Als tegenprestatie dienden de bestaande voorkeuren aangaande de uitvoer van landbouwproducten uit die koloniën blijven bestaan. Tevens

---

¹⁴⁵ Köhler, *Adenauer*, 942-943.

¹⁴⁶ '28. September 1956 - Informationsgespräch' in: H.J. Küsters, *Adenauer – Teegespräche 1955-1958*, (Berlijn 1986) 129-132, aldaar 130.

¹⁴⁷ Segers, *Verzoening en verval*, 246.

¹⁴⁸ Köhler, *Adenauer*, 948.

¹⁴⁹ Segers, *Verzoening en verval*, 246-247.

¹⁵⁰ *Ibidem*, 176-189.

zouden alle lidstaten – behalve Frankrijk en België – ongeveer 170 miljoen dollar moeten afdragen om de sociaaleconomische infrastructuur van de overzeese gebieden te verbeteren.¹⁵¹

1956 was een moeilijk jaar voor Frankrijk: naar aanleiding van de oorlog in Algerije ontstond discussie over de Franse militaire focus. De binnenlandse discussie werd gedomineerd door aan de ene kant voorstanders van een sterke rol binnen de NAVO en een modernisering van het militair apparaat. Daartegenover stond een stroming die de nadruk wilde leggen op de verdediging van de Franse positie in (Noord-)Afrika. Deze laatste groep vond dat de Sovjetdreiging met betrekking tot Europa nogal overschat werd. De ware dreiging vond plaats in Afrika en het Midden-Oosten.¹⁵² De gebeurtenissen in Indochina (Vietnam) en Algerije hadden de Fransen (en ook de Belgen) wakker geschud. Zij realiseerden zich dat de dekolonisatiegolf die door de Britse koloniën ging ook zijn uitwerking op de Franse gebiedsdelen niet zou missen. De regering-Mollet wilde niet zomaar toezien hoe de 'Union française' ontmanteld zou worden. Voor een deel hadden de Fransen hier al op ingespeeld door de overzeese gebieden meer autonomie te geven, maar de vooruitzichten waren nog steeds niet best. Ten slotte waren de overzeese gebieden – met wie Frankrijk in een douane-unie zat – voor hun handel volledig afhankelijk van hun moederland. Dit werd nog eens versterkt door de slechte sociaaleconomische infrastructuur. Door haar koloniën bij de Europese Gemeenschappelijke Markt te betrekken, hoopte Frankrijk een deel van de kosten af te wentelen op de overige Europese lidstaten. Uiteraard probeerde Frankrijk ook haar idee van 'Eurafrique' – Afrika in natuurlijke verbondenheid met het Europa van 'De Zes' – verder vorm te geven. Wanneer de Franse overzeese gebieden verankerd zouden worden in het Europese project, zou het voor hen lastiger worden onafhankelijk te worden. Bovendien werd op deze manier de Franse invloed in Afrika bestendig.¹⁵³ Parsons laat zien dat het helemaal niet zo vanzelfsprekend was dat de associatie van de overzeese gebieden Franse politici motiveerde om in te stemmen met de EEG. Mollet oefende inderdaad druk uit op Adenauer om over te gaan tot die afdracht van 170 miljoen dollar. Voor traditionalisten en confederalisten in verschillende Franse partijen – inclusief de MRP - was associatie juist een reden om tegen de EEG te zijn. De Franse Unie diende in hun ogen beschermd te worden tegen 'Europeanisering'. Financiële steun van andere landen zou de Franse invloed ondermijnen. Mollet schoof deze bezwaren echter resoluut terzijde.¹⁵⁴

Ook in Duitsland laaide de richtingstrijd weer op. Erhard was namelijk een groot tegenstander van de associatie van de overzeese gebieden. Daarvoor had hij drie redenen. Allereerst was hij bang dat Duitsland betrokken zou raken bij koloniale perikelen en dat dit niet goed zou zijn voor het morele

---

¹⁵¹ Ibidem, 251.

¹⁵² G. H. Soutou, *L'alliance incertaine – les rapports politico-stratégiques franco-allemands, 1954-1996*, (Parijs 1996) 58-59.

¹⁵³ Küsters, *Die Gründung*, 379-381.

¹⁵⁴ Parsons, 'Origins of the EU', 71.

imago van de Bondsrepubliek. Daarnaast had Erhard moeite met de verplichting om landbouwproducten af te nemen uit deze gebieden, onder meer omdat dit in strijd zou zijn met de regels van het GATT. Ten derde was hij van mening dat onderhandelingen aangaande dit dossier destijds niet opportuun waren vanwege de omvang ervan. Het zou in zijn ogen een onderhandelingsronde op zich vergen hier een oplossing voor te vinden. Adenauer stelde echter dat er politieke afwegingen zouden kunnen zijn om toe te geven aan het Belgisch-Franse voorstel. Wat hem betreft waren de overzeese gebieden namelijk van een groter dan alleen nationaal belang. In zijn ogen was het 'die Aufgabe Europas (...) diese Gebiete für sich zu erhalten'. Bovendien was Adenauer de mening toegedaan dat de ontwikkeling van de Afrikaanse bevolking nog niet in een stadium was dat men zelfbestuur helemaal aan hen zou kunnen overlaten:

Die Schwarzen bedürfen noch immer gewisser Lenkung (...) Im Ergebnis sei es ein Segen für die Schwarzen, wenn wir uns an der Erschließung der Gebiete beteiligen.

Uiteindelijk ging de regering-Adenauer akkoord met de associatie van de overzeese gebieden. Met dien verstande dat het niet zomaar 170 miljoen ter beschikking zou stellen. Als er al financiering van projecten in de overzeese gebieden zou plaatsvinden, dan moesten daar concrete sociale of economische infrastructurele doelen voor worden opgesteld.¹⁵⁵ De financier van een project diende te weten in welke zin en tegen welke voorwaarden infrastructurele projecten gefinancierd zouden worden.¹⁵⁶ De Fransen voegden op hun beurt echter nog twee aspecten toe. Ten eerste zouden de inwoners van de overzeese gebieden het recht moeten ontvangen zich in de overige lidstaten te vestigen. Daarnaast wenste Parijs geen onderscheid te maken tussen sociale en economische infrastructurele doelen. Het werd duidelijk dat de Fransen het initiatief naar zich hadden toetrokken. Wanneer de Duitsers niet zouden instemmen met het hun voorwaarden zou de gemeenschappelijke markt van de baan zijn, terwijl EURATOM in takt bleef. Eigenlijk was dat dus precies het tegenovergestelde van het Junktim, dat inmiddels door de regering-Mollet omarmd was en ontdaan van haar strategische waarde voor de Bondsrepubliek. Die laatste stond nu voor de keuze tussen een gemeenschappelijke markt langs Franse lijnen of een mislukking van de 'rélance européenne' op Duits conto. Adenauer zag dit onder ogen en concludeerde dat de gemeenschappelijke markt het hart vormde van het Europese integratieproces. Tijdens de vergadering met zijn ministersploeg stond hij opnieuw tegenover Erhard die de nieuwe Franse voorstellen als een provocatie zag. Adenauer trok echter zijn eigen spoor en gaf drie argumenten waarom er dan toch gekozen diende te worden voor de gemeenschappelijke markt. Ten eerste

---

¹⁵⁵ Segers, *Verzoening en verval*, 256-261. Citaten op 260 en 261.

¹⁵⁶ Küsters, *Die Gründung*, 385.

moest het politieke doel het hoofddoel te blijven. Voorts was het maar de vraag hoe de VS ten opzichte van de Sovjet-Unie zou opereren als de gemeenschappelijke markt en EURATOM er niet zouden komen. Ten slotte zou het electoraal gezien voor de FDP en CDU zeer nadelig zijn wanneer zij te boek kwamen te staan als de partijen die het Europese proces hadden laten mislukken. Gedurende een marathonvergadering op 19 februari bereikten Adenauer en Mollet – tijdens een gezamenlijke wandeling – een akkoord over de bijdrage van de Bondsrepubliek aan het investeringsfonds voor de overzeese gebieden. In het akkoord werd opgenomen dat Frankrijk en Duitsland beiden – verspreid over vijf jaar - 200 miljoen in het fonds storten, terwijl er van Nederland en België ieder een bedrag van 70 miljoen, van Italië 40 miljoen en van Luxemburg 1,25 miljoen verwacht werd. In totaal kwam dit neer op 581,25 miljoen dollar, waarvan – op 70 miljoen na – alles aangewend zou worden voor de Franse overzeese gebieden. Het overige bedrag werd verdeeld over de koloniën van Nederland (35 miljoen), België (30 miljoen) en Italië (5 miljoen). Met deze Duitse knieval was het laatste beletsel voor de associatie van de overzeese gebieden bij de gemeenschappelijke markt verdwenen. Een dag na het akkoord verklaarde Adenauer zijn handelen door te stellen dat hij inderdaad een risico genomen had om te opteren voor deze binding van Afrika aan Europa. Europa diende echter in zijn ogen dit risico te nemen omdat het anders in de toekomst misschien wel verpletterd zou worden tussen Azië en Afrika, wanneer zij in een ander geval wellicht een vijandige houding zouden kunnen gaan aannemen.¹⁵⁷ De associatie van de overzeese gebieden moest bovendien ook niet gezien worden als kolonialisme – een term die slechts op het verleden en niet op het heden van toepassing was. Wel was hij er van overtuigd dat de integratie van Afrikaanse gebiedsdelen in het belang van Europa zou zijn en dat de sociaaleconomische infrastructurele investeringen aan een ieder ten goede zouden komen:

Wenn nun diese Straßen gebaut werden, Eisenbahnen gebaut werden, und was es auch immer sein mag, Schulen und Krankenhäuser in einer französischen Kolonie oder in einer niederländischen Kolonie, meine Herren, dann geschieht das nur zum allgemeinen Besten. Wir tragen unserer Teil bei zur Aufschließung der Gebiete entsprechend unserer wirtschaftlichen Kraft (...). Man muß sich loslösen von dem Gedanken, daß die Bahnen oder Eisenbahnen, oder was es sonst sein mag, dem belgischen Kongo oder Madagaskar zugute kommen, sie kommen uns allen zugute.¹⁵⁸

De verdragen met betrekking tot de EEG en EURATOM werden in maart 1957 ondertekend in Rome en betekenden een volgende stap in de richting van Europese eenwording. Niet alleen bleek dat Adenauer – ondanks tegenstand in zijn kabinet – op basis van zijn autoriteit en eigen visie op Europa

---

¹⁵⁷ Segers, *Verzoening en verval*, 265-271.

¹⁵⁸ '22. Februar 1957: Kanzler-Tee', Küsters, *Teegespräche*, 178-189, citaat op 185

de Duitse lijn in de onderhandelingen uit zet. Ook was bij zijn tegenstanders in het kabinet de electorale factor een belangrijke overweging om tegemoet te komen aan de Franse eisen.

Ook in het Franse kamp waren het Mollet en de zijnen die de tegenstand binnen en buiten de regeringscoalitie wisten te overwinnen. Ten eerste omdat de lobby richting de boeren slaagde en deze zich achter de Gemeenschappelijke Markt schaarde. Daarmee haalden zij diverse politici van onder meer de Radicalen en zelfs enkele Gaullisten over. Daarnaast durfden de vijftig socialisten die destijds tegen de EDG hadden gestemd het niet aan om zich te verzetten tegen een akkoord dat zou sterk verbonden was met hun politiek leider. Ten derde was een deel van de Franse politici dat tegen Algerijnse onafhankelijkheid was, bang dat indien zij de EEG zouden torpederen, Mollet hen niet meer zou steunen in deze zaak. Tenslotte speelde 'Europa' op dat moment helemaal niet in de publieke opinie ten gevolge van economische crisis en de situatie in Algerije. Deze zaken stelden een bijzonder Frans trio in staat om de Europese agenda te dicteren:

These diverse politicians – the conservative industrialist Pinay, the Socialist boss Mollet, the rural centrist Maurice Fauré – shared little besides a model of a desirable Europe. They achieved power on other issues, used their authority to direct European policies, and built French strategies around their ideas.¹⁵⁹

Dritte Macht

Kaiser's stelling dat ook Adenauer al rond 1949 het idee van Europa als 'dritte Macht' liet varen moest niet alleen bijgesteld worden vanwege zijn pleidooi in mei 1950. De onderhandelingen richting de Verdragen van Rome en met name de totstandkoming van de Adenauer-Mollet-overeenkomst van 6 november 1956 en de associatie van de overzeese gebieden bij de Gemeenschappelijke Markt hebben duidelijk gemaakt dat de Duitse Bondskanselier wel degelijk een aparte rol voor Europa zag weggelegd op het wereldtoneel. Hij vreesde namelijk dat de Verenigde Staten en Sovjet-Unie de wereld zouden willen beheersen op basis van hun nucleaire capaciteit. Eerder dat jaar had Adenauer geconcludeerd dat beide supermachten in staat waren tot 'Kippe maken', alsof het hier twee rovers betrof die de gewonnen buit verdeelden.¹⁶⁰ Juist daarom diende Europa de handen ineen te slaan en mede daarom kwam Adenauer tegemoet aan de Franse eisen. Soutou verwoordt het als volgt:

Il [Adenauer] voulait que l'Europe se construise à partir du couple franco-allemand, et aussi parce que les progrès militaires soviétiques, les hésitations américaines provoquées par ces progrès et sensibles dès 1956, la crise de Budapest et l'attitude des États-Unis dans la crise de Suez l'avaient convaincu que l'Europe devait se

---

¹⁵⁹ Parsons, 'Origins of the EU', 72.

¹⁶⁰ Köhler, *Adenauer*, 941.

structurere qu'une zone de libre-échange, en fait atlantique et sans structures, telle que la concevaient Erhard et les milieux économiques allemand, ne suffirait pas.¹⁶¹

In die zin beoogde hij dus een Europa als derde macht. Tegelijkertijd zou Europa een ander soort macht zijn dan de Sovjet-Unie en de VS: Europa zou zich tussen beide partijen inzetten voor vrede. Bovendien zou het geen terugkeer zijn naar een veronderstelde Europese grandeur uit het verleden. Europa was veroordeeld tot samenwerking:

Es gibt immer noch zu viel[e] Europäer, die nicht sehen, daß das Schicksal aller europäischen Länder das gleiche sein wird, die auch nicht einsehen, dass es in Europa keine Grossmacht mehr gibt und daß Europa nur bestehen bleiben kann, wirtschaftlich und politisch, wenn Europa sich in irgendeiner Form zusammenschließt.¹⁶²

---

¹⁶¹ Soutou, *L'alliance incertaine*, 62-63.

¹⁶² 18 oktober 1956 'Informationsgespräch' in: Küsters (red.), *Teegespräche*, 134-143, aldaar 139.

Conclusie

Adenauer hield zich gedurende het Interbellum nauwelijks bezig met transnationale netwerken. Desalniettemin gaf hij direct na het einde van de Eerste Wereldoorlog reeds blijk van het hebben van een visie op de toekomst van Europa. Zo was hij vanaf 1919 – dus voor het begin van de eerste transnationale christendemocratische contacten - gericht op de verbroedering van Frankrijk en Duitsland. Deze zou moeten beginnen met de vervlechting van hun zware industrieën, eventueel aangevuld met de Belgische. Daarin is een overeenkomst te zien met de Italiaanse Populari: ook zij meenden dat de vrede van Europa afhing van een hersteld en democratisch Duitsland dat zich wist te verzoenen met haar voormalige vijanden.

Tegelijkertijd was Adenauer gedurende het interbellum zeer kritisch op de Fransen die maar vast bleven houden aan Versailles. Ook dit beeld is terug te zien in Kaiser's beschrijving van SIPDIC: de PDP was nooit bereid om concessies te doen aan Duitsland om op die manier verbroedering te bewerkstelligen. Het vinden van overeenkomsten tussen de aard van de Europese samenwerking zoals Adenauer die destijds voorstond en die van SIPDIC is echter bijzonder lastig. Belgische en Nederlandse christendemocraten waren uitsluitend geïnteresseerd in economische samenwerking, terwijl een groot deel van de overige leden slechts uit was op het verbeteren van nationale sociale wetgeving. Adenauer's voorstellen voor vervlechting van de zware Duitse, Franse en Belgische industrieën stond dan nog het dichtst bij de Belgen en de Nederlanders. Desalniettemin moet geconcludeerd worden dat Adenauer de SIPDIC-leden reeds vele stappen vooruit was.

Tussen 1945 en 1950 ontwikkelden de Europeanen en Amerikanen een redelijk beeld over hoe de toekomst van Europa eruit moest gaan zien: een functionele economische integratie langs de lijnen van de liberale markteconomie. Wat dat betreft sloot dit aan bij de visie die Adenauer reeds in het Interbellum geformuleerd had. Er is echter geen bewijs voor handen waaruit blijkt dat Adenauer de christendemocraten middels het transnationale netwerk zou hebben overtuigd om dit tot uitgangspunt van Europese integratie te maken. Daarbij hield Jean Monnet – geen christendemocraat – er een vergelijkbare opvatting op na.¹⁶³ Voor hetzelfde geld was hij het die de Europese christendemocraten overhaalde om zijn opvatting te delen. Bovendien laat Parsons zien dat het overgrote deel van de Europese elite destijds een voorstander was van de integratie van de Frans-Duitse kolen- en staalindustrie.

Daarnaast zagen de Europese christendemocraten volgens Kaiser na 1945 in Europese integratie onder meer de oplossing voor de omgang met de nationaalsocialistische erfenis. Dit is toch wel wat anders dan waar Adenauer voor stond. Hij meende dat het communisme en nationaalsocialisme teveel macht gaven aan de staat – zij hadden 'den Staat zum Götzen gemacht' -

---

¹⁶³ J. Monnet, 'Note de réflexion de Jean Monnet, Alger - le 5 août 1943', H. Rieben, *Des guerres européennes à l'Union d'Europe*, (Lausanne 1987).

en lieten te weinig ruimte aan het individu. Een verenigd Europa was daarvoor niet het enig mogelijke alternatief. Zijn pleidooi voor een kleine gedecentraliseerde staat die de vrijheid van het individu – geworteld in de menselijke waardigheid – respecteerde en positief waardeerde – stond in principe los van Europa. Adenauer zag Europese integratie veeleer als een manier om de neerwaartse spiraal waarin Europa verkeerde te doorbreken. Gegeven het feit dat de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten de enige twee overgebleven grootmachten leken, was het nog noodzakelijker voor Europa om de handen ineen te slaan. Het zou zich dan niet met de andere twee gaan meten, maar zich tussen hen in inzetten voor de vrede van de wereld. Europese integratie was voor Adenauer dus geen oplossing voor de omgang met de nationaalsocialistische erfenis – zoals volgens Kaiser in het transnationale democratische netwerk wel het geval was - maar veeleer voor een toekomstig probleem: namelijk dat Europa geplet zou worden tussen de twee grootmachten en geen rol meer zou spelen in de wereld. Wat dat betreft was Adenauers blik veel meer op de toekomst gericht.

Aan Adenauers streven naar Europese eenheid moet echter ook een niet onbelangrijk element worden toegevoegd. Voor hem lagen Europese eenwording en Duitse gelijkberechtiging, Westbinding en hereniging in elkaars verlengde. Duitsland kon slechts zijn rechten weer terugkrijgen als het opgenomen zou worden in een Europees verband. Op die manier kon de vrees van andere landen voor hernieuwde Duitse agressie ingekapseld worden. De Bondsrepubliek moest dus geïntegreerd worden in West-Europa. Bovendien zou dat de enige oplossing zijn voor Europese en daarmee West-Duitse welvaart. Op termijn zou Adenauers Duitsland zo ver voor komen te liggen op Oost-Duitsland dat daar het verlangen naar hereniging zou ontstaan. Dat realiseren, zou een overwinning van het christelijke Avondland op ‘de kolos Azië’ betekenen.

Kaiser beschrijft hoe de NEI-leden een duidelijk supranationaal, federaal ideaal koesterden met betrekking tot de inrichting van de Europese instituties. Wanneer de Europese geloofsbrieven van Adenauer in ogenschouw worden genomen blijkt heel duidelijk hoezeer hij een rol weg zag gelegd voor de gemeenschappen. Zij waren het die uiteindelijk de democratie en de staat droegen. Dit sloot goed aan bij het supranationale, federale ideaal dat de NEI-huldigde. Niet verwonderlijk aangezien ook Adenauer putte uit de Rooms-katholieke traditie waarin er een groot wantrouwen bestond tegen een te omvangrijke van de staat. Bovendien gaf het federalisme veel ruimte aan de verschillende regio's, al was het maar vanwege het feit dat daar voor de meeste Europese christendemocraten hun electorale basis lag. Ten slotte was dit geheel overeenkomstig de katholieke notie van subsidiariteit, waarbij verantwoordelijkheid gelegd wordt op de plek waar die het beste past.

In deze bijdrage is echter gebleken dat hij op enkele dossiers de rol van het netwerk niet alleen overschat, maar ook onjuist duidt. Allereerst schrijft hij de totstandkoming van de EGKS voor

een belangrijke deel op het conto van het christendemocratisch transnationale netwerk. Dit blijkt teveel eer, aangezien de Amerikanen met hun dollars toch echt de belangrijke duw in de rug hebben gegeven voor Europese integratie. Daarnaast is Kaisers beschrijving van de christendemocratische opvattingen van Europa als derde macht bezijden de waarheid. Zijn opvatting berust – zoals gezegd – niet alleen op een bijzonder wankel basis, maar strookt bovendien niet met Adenauers politieke denken en handelen. Hoewel Adenauer het geestelijk-politieke begrip Europa meestal niet uitwerkte, maakte hij zich grote zorgen. Hij meende namelijk dat Europa in een neerwaartse spiraal was beland. Het had in de voorgaande decennia veel macht verloren en als het niet oppaste zou het verraden en verkocht worden door de twee overgebleven supermachten. De enige redding voor Europa lag in samenwerking en eenheid, te beginnen met verbodering tussen Duitsland en Frankrijk. In die context sprak hij ook diverse malen – waaronder dus in mei 1950 – over Europa als derde macht. Het zou zich een eigen positie moeten verwerven tussen de twee grootmachten in dienstbaarheid aan de wereld. Hoewel hij regelmatig kritisch was over de houding van Frankrijk koos hij in 1956 en 1957 op cruciale dossiers voor het belang van de Europese eenheid. Zo steunde hij de Britse en Franse acties in het Suezkanaal in het najaar van 1956 omdat dit volgens hem in het belang van Europa was. Doordat de Amerikanen deze operatie van twee Europese landen tegen een dictator niet steunden en er liever voor leken te kiezen om de wereld te verdelen met de Sovjets, werd het voor Adenauer nog duidelijker dat Europese eenheid geboden was. Daarom maakte hij een knieval richting de Fransen door in te stemmen met hun eisen voor sociale harmonisatie van de gemeenschappelijke markt en de verbinding ervan aan EURATOM. Ook stemde hij in met de associatie van de overzeese gebieden bij de gemeenschappelijke markt. Duitsland had hier niets mee te winnen aangezien het voornamelijk om Franse gebieden ging en het land überhaupt geen koloniën bezat. Hij ging hiermee niet alleen in tegen de Duitse belangen, maar bovendien ook tegen belangrijke collega's in zijn kabinet zoals Erhard. Het was echter in de visie van Adenauer noodzakelijk om Afrika bij Europa te betrekken, omdat dit continent anders in de toekomst nog weleens samen met Azië zou kunnen optrekken en Europa verpletteren. Bovendien diende het een hoger doel: de definitieve verankering van West-Duitsland in een verenigd Europa. In de toekomst zou dit wellicht kunnen leiden tot – om met Haffner te spreken – een herenigd Duitsland als extra bonus. Wanneer Duitsland deze knieval niet had gemaakt waren zowel EURATOM als de gemeenschappelijke markt er niet gekomen. Europa zou dan opnieuw een verdeeld huis zijn geweest ten opzichte van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. In de internationale politieke context van 1957 achtte Adenauer dat bijzonder onwenselijk.

Op twee momenten heeft Kaiser dus beweringen gedaan over de rol van het transnationaal christendemocratisch netwerk zonder zich daarbij op bronnenmateriaal te baseren. Bovendien blijkt uit deze bijdrage dat zijn duiding van de visie van wellicht de prominentste christendemocraat in die tijd – Adenauer – op Europa als derde macht volstrekt onjuist is. Wat voor consequenties heeft dit

voor de houdbaarheid van Kaisers opvatting dat het christendemocratische transnationaal netwerk grote invloed heeft gehad op de totstandkoming van het Europese integratieproces? Allereerst kan men zich voorstellen dat het in de politiek makkelijker samenwerken is wanneer je elkaar goed kent. Bovendien kan iedereen begrijpen dat het heel vruchtbaar kan zijn om met geestverwanten in informele setting lastige politieke onderwerpen te bespreken. Wat dat betreft geeft Kaiser een aardige beschrijving van hoe het christendemocratisch transnationaal netwerk gefunctioneerd heeft: politici uit verschillende landen leerden elkaar kennen in SIPDCI of NEI en spraken met elkaar over de toekomst van Europa. Bovendien probeerden zij op informele wijze invloed uit te oefenen op het Europese besluitvormingsproces. Wat dat betreft is het ook heel goed dat Kaiser aandacht vraagt voor deze transnationale netwerken. Het is echter wel de vraag of een dergelijke studie op deze manier mogelijk is. Het discours vraagt namelijk dat academische claims gefundeerd worden met bronnenmateriaal. Het gebrek aan wetenschappelijk bewijs breekt ook Kaiser op. Zijn aandacht voor de rol van transnationale netwerken in het Europese integratieproces is goed. Veel historici hebben dat inderdaad laten liggen. Tegelijkertijd stelt dergelijk onderzoek wetenschappers voor fundamentele problemen: juist doordat deze netwerken vaak ‘in de wandelgangen’ opereren, is het lastig om hun daadwerkelijke effect te bepalen. Kaiser schetst heel goed hoe het christendemocratisch netwerk bezig was met opinievorming en in sommige gevallen beïnvloeding. Tegelijkertijd ontbreekt heel vaak de ‘missing link’ tussen advies en het daadwerkelijke politieke handelen. Zijn stelling dat het christendemocratische netwerk van beslissende invloed is geweest op de totstandkoming van de EGKS is gebaseerd op een verband dat aannemelijk kan klinken, maar waarvoor hij geen bewijs levert. Bovendien rekent hij in dit verband buiten de invloed van de Verenigde Staten.

Kaisers boek biedt een waardevolle aanzet voor verder onderzoek naar het Europese integratieproces. Desalniettemin zorgt de missing link – die inherent lijkt aan zijn onderzoeksopzet – ervoor dat zijn beschrijving van het christendemocratisch transnationaal netwerk op het vlak van de politieke beïnvloeding een speculatief karakter heeft. Deze ontbrekende schakel had ondervangen kunnen worden middels Parsons’ methode. Aan de hand van Franse voorbeelden laat hij zien dat partijpolitieke kleur er op beslissende momenten niet toe deed. Schuman, Pinay en Mollet waren niet aan de macht gekomen vanwege hun gemeenschapsstrategie ten opzichte van Europa. Bovendien waren zij geen van drie partijenoten. Op beslissende momenten waren zij echter in staat om de besluitvorming definitief te beïnvloeden. Door druk uit te oefenen op coalitiepartners of door middel van het inzetten van andere politieke dossiers als ‘wisselgeld’ wisten zij Europese discussies naar hun hand te zetten. Hetzelfde gold in zekere zin voor Adenauer. Ondanks de hevige richtingenstrijd binnen zijn kabinet wist hij de besluitvorming over de Gemeenschappelijke Markt een beslissende wending te geven. Soms deed hij dit puur op basis van autoriteit, soms speelden ook bij

zijn tegenstanders electorale overwegingen mee: zij wilden immers niet het imago krijgen van de politici die het Europese proces gefrustreerd hadden.

Het zou daarom beter zijn geweest wanneer Kaiser niet alleen de opvattingen van de Europese christendemocraten beschreven zou hebben, maar ook het besluitvormingsproces onder de loep had genomen. Dan had hij kunnen concluderen dat politieke kleur er in Europese discussie er vaak niet toe deed. Op beslissende momenten waren het de sterke personen – zoals Adenauer, Schuman en Mollet – die het politieke spel het best speelden. Door andere politieke dossiers en electorale overwegingen bij de discussie te betrekken, konden zij hun tegenstanders onder druk zetten. Op die manier kreeg het debat de gewenste uitkomst en gaven zij een concrete vertaalslag aan hun Europese ideeën.

Bibliografie

Gepubliceerde bronnen

Adenauer, K., *Reden 1917-1967 – Eine Auswahl*, Heruitgegeven door H.-P. Schwarz, (Stuttgart 1975).

FRUS: 1955-1957 *Volume XVI: Doc 505; Letter from Prime Minister Bulganin to President Eisenhower, Moscow 5 November 1956.*

Küsters, H.J. (red.), *Adenauer – Teegespräche 1955-1958*, (Berlijn 1986).

Monnet, J., 'Note de réflexion de Jean Monnet, Alger - le 5 août 1943', Rieben, H., *Des guerres européennes à l'Union d'Europe*, (Lausanne 1987).

Pius IX, *Quanta Cura: encycliek van paus Pius IX van 8 december 1864: met Syllabus der voornaamste dwalingen* (Hilversum 1949).

Pius XII, Kersttoespraak 1944, <http://www.papalencyclicals.net/Pius12/P12XMAS.HTM> (Geraadpleegd op 23 november 2009).

Boeken

Aalders, W., *In verzet tegen de tijd – een protest tegen de verwereldlijking van God en de vergoddelijking van de wereld*, (Den Haag 1964) 146 -170.

Brague, R., *Eccentric Culture*, (Southbend 2002).

Castells, M., *The information age: economy, society and culture – Volume II: The power of identity*, (Oxford 2004).

Chaplin, J., *Herman Dooyeweerd – Christian philosopher of state and civil society*, (Notre Dame, verwacht).

Clouser, R., *The myth of religious neutrality – An essay on the hidden role of religious belief in Theories*, (Notre Dame 2005).

COMECE, *Global governance. Our responsibility to make globalisation an opportunity for all*, (Brussel 2001).

Doel, van den H.W., *Europa en het Westen* (Amsterdam 2004).

Fogarty, M., *Christian Democracy in Western Europa 1820-1953*, (Londen 1957).

Fukuyama, F., *The end of history and the last man* (New York 1992, 2006).

Goldhagen, D.J., *A moral reckoning – the role of the Catholic Church in the Holocaust and its unfulfilled duty of repair*, (Londen 2003).

Guardini, R., *Europa – werkelijkheid en taak*, (Antwerpen/Hilversum 1962).

Irving, R., *Adenauer*, (Londen 2002).

Irving, R., *Christian Democracy in France*, (Londen 1973).

Kissinger, H.A., *Diplomacy*, (New York 1994).

Köhler, H., *Adenauer – Eine politische Biografie*, (Frankfurt am Main, 1994).

Kohnstamm M., & M.L.L. Segers, *De Europese dagboeken van Max Kohnstamm*, (Amsterdam 2008).

Küsters, H.J., *Die Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, (Baden Baden, 1982).

Lappenküper, U., *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949 bis 1990*, (München 2008).

Lundestad, G., *The United States and Western Europe since 1945*, (New York 2005).

Mann, T., *Adel des Geistes – Sechzehn Versuche zum Problem der Humanität*,

(Stockholm 1955).

Meuwissen, D.H.M., *Capita selecta van de rechtsfilosofie* (Groningen 2002).

Mooij, J.J.A., *Het Europa van de filosofen*, (Kampen 2006).

Moravcsik, A., *The choice for Europe – Social purpose & state power from Messina to Maastricht* (Londen 1998, 2003).

Pugh, M., *State & Society – a social and political history of Britain 1870- 1997*, (London 2005).

Kaiser, W., *Christian democracy and the origins of the European Union*, (Cambridge 2007).

Schwarz, H.-P., *Adenauer – Der Aufstieg: 1876-1952*, (Stuttgart 1986).

Schwarz, H.-P., *Adenauer – Der Staatsmann: 1952-1967*, (Stuttgart 1992).

Segers, M.L.L., *Tussen verzoening en verval – de nationale standpuntbepaling van de Bondsrepubliek Duitsland gedurende de beraadslagingen en onderhandelingen over de Verdragen van Rome*, (Nijmegen 2006).

Skillen, J.W., *In pursuit of justice - Christian Democratic explorations* (Lanham 2004).

Soutou, G.H., *L'alliance incertaine – les rapports politico-stratégiques franco-allemands, 1954-1996*, (Parijs 1996).

Trachtenberg, M., *A constructed peace – the making of the European settlement 1945-1963* (Princeton 1999).

Weidenfeld, W., *Konrad Adenauer und Europa – Die geistigen Grundlagen der Westeuropäischen Integrationspolitik des ersten bonner Bundeskanzlers* (Bonn 1976).

Woldring, H.E.S., *Politieke filosofie van de christen-democratie*, (Budel 2004).

Artikelen

Buijs, G.J., 'Meerdere zielen in een borst', in: Buijs, G.J. (red.), *Thomas More en de toekomst van Europa – H.E.S. Woldring afscheidsrede* (Budel 2008) 73-88.

Chomsky N., e.a., *Understanding power – the indispensable Chomsky*, (New York 2002).

Dijk, van R., 'Adenauer en Europa: heroriëntatie, verzoening, en containment', *Krachtproef Europa - Christen Democratische Verkenningen*, (Den Haag 2009), 132-136.

Foschepoth, J., 'Westintegration statt Wiedervereinigung: Adenauers Deutschlandpolitik 1949-1955', Foschepot, *Adenauer und die Deutsche Frage*, 29-60.

Guardini, R., 'Gedachten over de verhouding tussen christendom en cultuur', in: Guardini, *Peilingen van het christelijk denken*, (Tielt, 1965) 171-216.

Guardini, R., 'Europa und Christliche Weltanschauung', in: Guardini, *Stationen und Rückblicke*, (Würzburg 1965) 9-22.

Haffner, S., *Het Duitse onvermogen - opstellen over geschiedenis*, inleiding en samenstelling Hubert Smeets, (Amsterdam 1988).

Heffernan Schindler J., (red.), *Christianity and civil society – Catholic and Neo-Calvinist perspectives*, (Lanham 2008).

Johnston, D., & Sampson, C. (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*, (Oxford/New York 1994).

Jurgens, E., 'Humanisme staat niet tegenover godsdienst, maar tegenover barbarij', in: G.J. Buijs (red.), *Thomas More en de toekomst van Europa – H.E.S. Woldring Afscheidsrede*, (Budel 2008) 33-41.

Kselman, Th. & J.A. Buttigieg (red.), *European Christian Democracy*, (Notre Dame 2003).

Lamberst E.,(red.), *Christian Democracy in the European Union (1945-1995)*.

- Loose, D.A.A., 'Europa speculativa', in: D.A.A. Loose & S.J.M. Waanders, *Europa, werkelijkheid en opgave – Verkenningen in het spoor van Romano Guardini* (Budel 2004) 106-128.
- Loose, D.A.A., 'Het Rome waarin Christus Romein is – Cultuur als zorg voor het geheel', in: S.J.M. Waanders (red.), *Ontmoetingen tussen geloof en wereld – Perspectieven op katholieke levensbeschouwing* (Vught 1999), 187-212.
- Merkatz, von H.J., 'Betrachtungen zu den Grundwerten und zum Stil Adenauer's Politik', in: D. Blumenwitz e.a., *Konrad Adenauer und seine Zeit – Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers*, (Stuttgart 1976) 122-131.
- Napel, ten H.-M., , 'Christen-democratie en Europese integratie', in: Van Kersbergen, K., Lucardie, P., en Ten Napel, H.-M., (red.), *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, (Amsterdam 1993) 225-242.
- Nijhuis, T., 'Frans-Duitse as behoort tot de infrastructuur van het oude Europa', *Krachtproef Europa*, 60-67.
- Parsons, C., 'Showing ideas as causes: the origins of the European Union', *International Organization*, Vol. 56 No. 1 (Winter 2002) 47-84.
- Riemen, R.(red.), *Nexus*, 38 (Tilburg 2004).
- Scheel, W., 'Die geistigen Grundlagen des Menschen und Politikern Konrad Adenauer', in: D. Blumenwitz e.a., *Konrad Adenauer und seine Zeit – Politik und Persönlichkeit des ersten Bundeskanzlers*, (Stuttgart 1976) 21-28.
- Waanders, S.J.M., 'Op weg naar Europa – kanttekeningen van Romano Guardini herlezen', in: Waanders, S.J.M., (red.), *Europa, werkelijkheid en opgave – verkenningen in het spoor van Romano Guardini*, (Budel 2004), 17-28.
- Wenger, P.W., 'Schuman und Adenauer', in Blumenwitz, *Konrad Adenauer*, 395-414.